

Επισκόπηση της ιστορικής εξέλιξης
της ελληνικής κοινωνίας κατά τον 19ο αιώνα
Μαρία Κορασίδου

Κοινωνικές όψεις, εθνικό κέντρο και Μεγάλη Ιδέα

Το παρόν κείμενο περιλαμβάνει τα σημαντικότερα σημεία και σταθμούς στην πορεία διαμόρφωσης και συγκρότησης του ελληνικού κράτους κατά τον 19ο αιώνα. Η πορεία αυτή δεν υπήρξε ασφαλώς ευθύγραμμη. Χρειάστηκε η υπέρβαση εσωτερικών αντιφάσεων, ρήξεων και συγκρούσεων αλλά και υπέρμετρων εξωτερικών δυνάμεων, μέχρις ότου αποκτήσει την οριστική του μορφή στη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα. Με αυτή την έννοια ο 19ος αιώνας υπήρξε για το ελληνικό κράτος περίοδος μετάβασης.

Η δημιουργία του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους υπήρξε η απόληξη της Επανάστασης του 1821, της μόνης νικηφόρας επανάστασης στην Ευρώπη της Ιεράς Συμμαχίας. Η Επανάσταση αυτή εξέφρασε ως ένα βαθμό την εκδήλωση του ελληνικού Διαφωτισμού των χρόνων 1774-1821 και αποτέλεσε ένα ισχυρό πλήγμα στην κλονιζόμενη από τον 18ο αιώνα κυριαρχία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, η οποία κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα θα περιέλθει στην κατάρρευση του «Μεγάλου Ασθενούς», η τύχη και το μέλλον του οποίου θα αποτελέσουν το λεγόμενο «Ανατολικό ζήτημα» που γύρω από την επίλυσή του θα εκδηλωθούν οι αντιτιθέμενες και συγκρουόμενες πολιτικές των ευρωπαϊκών Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής, δηλαδή κατά κύριο λόγο της Μεγάλης Βρετανίας, της Γαλλίας και της Ρωσίας.

Στην Ευρώπη της παλινόρθωσης που ακολούθησε τη Γαλλική Επανάσταση, της γοργής βιομηχανικής ανάπτυξης, του φιλελευθερισμού στην οικονομική και κοινωνική πολιτική, της γέννησης του εργατικού κινήματος και του σοσιαλισμού, των εθνικών κινημάτων, της συγκρότησης των εθνικών κρατών και της ρομαντικής ιστοριογραφίας,

η πορεία του ελληνικού κράτους δεν θα μπορούσε να διαφοροποιηθεί ριζικά.

Έτσι, το νέο κράτος που τελεί υπό την προστασία των τριών Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής, οι οποίες αποτελούν και τις εγγυήτριες του εξωτερικού δανείου του 1833, συγκροτείται σε βασιλείο με απόλυτο μονάρχη τον Βαυαρό Όθωνα τον οποίο κατά την άφιξή του στην Ελλάδα συνοδεύει ένα συμβούλιο αντιβασιλέων, που θα κυβερνήσει τη χώρα μέχρι την ενπλοκή του νεαρού βασιλιά το 1835, καθώς και ένα σώμα Βαυαρών. Οι Βαυαροί αυτοί, μετά τη διάλυση των ατάκτων σωμάτων των αγωνιστών της Επανάστασης του 1821, τον Μάρτιο του 1833, διάλυση που δημιούργησε μία μεγάλη ομάδα άεργων αγωνιστών δίχως γη, σπίτι και απασχόληση, εξαρτημένων ολοκληρωτικά από το νέο καθεστώς, θα στελεχώσουν τον πρώτο ελληνικό τακτικό στρατό.

Η αδυναμία απορρόφησης των αγωνιστών της Επανάστασης του 1821 τόσο στον νεοσύστατο στρατό όσο και στο νεοσύστατο σώμα της χωροφυλακής, τα οποία χαρακτηρίζει η αυστηρή πειθαρχία, αλλά και στα τάγματα των ακροβολιστών, της εθνοφυλακής και της οροφυλακής, θα ενδυναμώσει κατά τις πρώτες μετεπαναστατικές δεκαετίες, από τη μια, τη ληστεία η οποία αναπτύσσεται στα σύνορα του νέου κράτους με την οθωμανική επικράτεια στην Κεντρική Ελλάδα και, από την άλλη, τις τάξεις των ζητιάνων και ενδεών της Αθήνας. Προς την ίδια κατεύθυνση, της ενδυνάμωσης δηλαδή του φαινομένου της ληστείας και της επαίειας, κατατείνουν και οι άκαρπες προσπάθειες της διανομής των εθνικών γαιών στους άπορους αγωνιστές της Επανάστασης και στις οικογένειες των νεκρών αγωνιστών τα πρώτα χρόνια του ελληνικού κράτους.

Ακόμη και η υιοθέτηση του νόμου «περί προικοδοπίσεως των ελληνικών οικογενειών» του Μαΐου 1835, που έρχεται να επεκτείνει το δικαίωμα στην απόκτηση εθνικών γαιών σε όλους σχεδόν τους κατοίκους του ελληνικού βασιλείου, δεν μπόρεσε να προσφέρει κάποια ικανοποιητική απάντηση στο πρόβλημα των πολυάριθμων απόκληρων αγωνιστών. Ο νόμος αυτός, που απέβλεπε στον κατευνασμό και την εκτόνωση της δυσαρέσκειας των άεργων αγωνιστών της Επανάστασης και τον σχηματισμό μιας τάξης μικρών ιδιοκτητών γης πάνω στην οποία θα υπολόγιζε να στηριχτεί το αδύναμο καθεστώς, θα

κειμένου να αποδυναμώσει την κυριαρχία μιας ολιγάριθμης ομάδας μεγάλων γαιοκτημόνων, δεν μπόρεσε να επιφέρει τα προσδοκώμενα αποτελέσματα. Και αυτό γιατί η διανομή των γαιών προβλεπόταν να γίνει έναντι μιας επίσηας χρηματικής καταβολής, που ο κάτοχος της γης όφειλε να εξοφλεί στο κράτος για μία περίοδο τριάντα έξι χρόνων. Η αδυναμία όμως των αγωνιστών, των οικογενειών και των ορφανών των νεκρών αγωνιστών που δεν διέθεταν τα αναγκαία ποσά για την επίσηα εξόφληση των πιστωτικών τους γραμματίων, τους υποχρέωσε να μεταβιβάσουν τις γαίες τους στους κερδοσκόπους και τους σφετεριστές σε εξευτελιστικές τιμές, με αποτέλεσμα οι τελευταίοι να γίνουν συχνά κάτοχοι ολόκληρων κωμοπόλεων.

Συγχρόνως, η πολύ περιορισμένη βιομηχανική ανάπτυξη των πρώτων δεκαετιών, συγκριτικά με ό,τι συντελείται σε χώρες όπως για παράδειγμα η Μεγάλη Βρετανία, η οποία τα χρόνια αυτά γνωρίζει μια βαθιά μεταμόρφωση μέσω της βιομηχανικής επανάστασης, δεν μπορεί να συμβάλει προς τη στρατολόγηση και προλεταριοποίηση επαιτών και ενδεών.

Στα πλαίσια όμως της νέας οργάνωσης της ελληνικής κοινωνίας, η οποία έρχεται σε ρήξη με τις παραδοσιακές της ρίζες και προχωρά σε μία επιταχυνόμενη δυτικοποίηση και εξευρωπαϊσμό της καθημερινής ζωής, το θέμα εξασθεσιμότητας των ζητιάνων και ενδεών που περιφέρονται στους δρόμους δεν μπορούσε παρά να φαντάζει ύποπτο και επικίνδυνο και να ενσαρκώνει μία εν δυνάμει πηγή αναταραχής και αταξίας.

Έτσι, η επαίεια, προϊόν των κοινωνικών μεταβολών που ακολουθούσαν την Επανάσταση, θα αντιμετωπισθεί κυρίως με τη χρήση κατασταλτικών μεθόδων αλλά και προνοιακές πρακτικές. Από τη μια, κατά κύριο λόγο η ποινικοποίηση της επαίειας που προβλέπει ο Ποινικός Νόμος του 1834 και η εφαρμογή συγκεκριμένων διοικητικών και αστυνομικών μέτρων, και, από την άλλη, η παροχή ισχυρών χρηματικών βοηθημάτων από την οθωμανική κυβέρνηση και το «Ανακτορικό Ταμείο», που δεν συνιστούν όμως σε καμία περίπτωση μία συστηματική και συγκροτημένη πολιτική δημόσιας κοινωνικής πρόνοιας και δεν κατοχυρώνουν ένα δικαίωμα στην περίθαλψη των απόρων, θα αποτελέσουν τα κύρια μέσα αντιμετώπισης του κοινωνικού

επίλυσή του. Έτσι, παραμένει άλυτο το κοινωνικό ζήτημα, τον πυρήνα του οποίου αποτελούν οι επιζήσαντες απόκληροι αγωνιστές της Επανάστασης και οι οικογένειες των νεκρών αγωνιστών, και η αντιμετώπισή του μαζί με το φαινόμενο της ληστείας θα μετατραπεί σε κοινωνικό διαρκές ζήτημα της δημόσιας τάξης και ασφάλειας τις πρώτες μετεπαναστατικές δεκαετίες.

Αν όμως το νέο ανεξάρτητο κράτος αδυνατεί να επιλύσει το κοινωνικό ζήτημα στο εσωτερικό του, θα επιδοθεί από τα πρώτα κιόλας χρόνια της σύστασής του με ιδιαίτερο ζήλο στην ανάδειξή του σε εθνικό κέντρο του Ελληνισμού και στην επέκταση των περιτορισμένων ορίων του τα οποία απέκτησε τη στιγμή της δημιουργίας του. Όρια που δεν περιελάμβαναν, για παράδειγμα, περιοχές όπως η Θεσσαλία, η Ήπειρος, η Μακεδονία.

Από τις σημαντικότερες ενέργειες αυτής της επιχειρούμενης ανάδειξης του ελληνικού κράτους σε εθνικό κέντρο του Ελληνισμού υπήρξε η απόσχιση της Ελληνικής Εκκλησίας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης και η ανακήρυξή της ως ανεξάρτητης και αυτοκέφαλης το 1833.

Είναι γνωστό ότι κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας και μέχρι τη σύσταση του ελληνικού κράτους ο Οικουμενικός Πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης αποτελούσε την ανώτατη ηγετική μορφή, την κεφαλή ολόκληρου του ορθόδοξου γένους. Κατά τη διάρκεια της παραπάνω κυριαρχίας όλοι οι υποτελείς λαοί της αυτοκρατορίας ήταν οργανωμένοι και ομαδοποιούμενοι σε millets (κατά λέξη, εθνότητες) με βάση το θρήσκευμα παρά την εθνική τους προέλευση. Υπήρχαν, εκτός από το μουσουλμανικό, το εβραϊκό, το γρηγοριανό αρμενικό, το καθολικό και το μεγαλύτερο μετά το μουσουλμανικό, το ορθόδοξο millet. Υπό την υπερεθνική, λοιπόν, ηγεμονία και εξουσία του Πατριάρχη, ο οποίος έχαιρε προνομίων, ασκούσε μία σειρά από ανώτατα διοικητικά καθήκοντα, ρύθμιζε πολλές πτυχές της ζωής των πιστών και λειτουργούσε ως εγγυητής της υπακοής και υποταγής των ορθόδοξων στην οθωμανική εξουσία, βρισκόταν το σύνολο των ορθόδοξων χριστιανών αδιακρίτως εθνικότητας: Έλληνες, Βούλγαροι, Σέρβοι, Ρουμάνοι, Βλάχοι, Αλβανοί. Αυτή την έννοια είχε η οικουμενικότητα του Πατριαρχείου. Ότι υπερπεριελάμβανε όλους τους ορθόδο-

Οι αποσχίσεις, οι διακρίσεις και οι διαχωρισμοί θα επέλθουν κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα με την ανάπτυξη των εθνικών κινημάτων. Και η πρώτη διδάσσα Εκκλησία, που θα διεκδικήσει την αυτονόμησή της και την οποία αργότερα θα ακολουθήσουν και άλλες εθνικές Εκκλησίες, όπως της Βουλγαρίας, της Σερβίας, της Αλβανίας και της Ρουμανίας, ήταν η ελληνική.

Στα πλαίσια της δημιουργίας ενός ανεξάρτητου ελληνικού εθνικού κράτους, δεν μπορούσε να υφίσταται μία Εκκλησία η οποία θα υπόκειτο στη δικαιοδοσία και θα αναγνώριζε ως ανώτατη εκκλησιαστική αρχή το Οικουμενικό Πατριαρχείο που εξακολουθούσε να λειτουργεί στα όρια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Σε ένα νέο εθνικό κράτος έπρεπε να δημιουργηθεί μία εθνική Ελληνική Εκκλησία. Και αυτό το νόημα είχε η ανακήρυξή της ως αυτοκέφαλης. Ότι στο εξής θα υφίσταται ως εθνική και μαζί με άλλους θεσμούς, όπως ο στρατός, ο σχολικός μηχανισμός, η δικαστική εξουσία, το Πανεπιστήμιο και τα ελληνικά προξενία στην Οθωμανική αυτοκρατορία, θα συμβάλει στον εξελληνισμό του νέου κράτους.

Η διαδικασία της ανακήρυξης της ανεξαρτησίας της Ελληνικής Εκκλησίας, η οποία έγινε μονομερώς από τοπική σύνοδο Ελλήνων επισκόπων με πρωτοβουλία της βαυαρικής Αντιβασιλείας, δεν έγινε ομόφωνα αποδεκτή. Έφερε αντιμέτωπους, από τη μια, ορισμένους οπαδούς του Αδαμάντιου Κοραή και κυρίως τον Θεόκλητο Φαρμακίδη που τασσόταν υπέρ της αυτονόμησής της από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, και, από την άλλη, τους οπαδούς του οικουμενικού πνεύματος μιας υπερεθνικής Ορθοδοξίας, όπως το εξέφραζε το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, με κυριότερο εκφραστή των οικητικής αυτοκεφαλίας της Ελληνικής Εκκλησίας από μέρους του Οικουμενικού Πατριαρχείου θα γίνει με την έκδοση του Συνοδικού τόμου το 1850.

Το όνειρο και όραμα της επέκτασης της επικράτειας και των συνόρων του ελληνικού κράτους θα παραμένει γνωστό ως η ιστορία της Μεγάλης Ιδέας ή του αλυτρωτισμού. Οι εθνικές, δηλαδή, ένσπλες κινητοποιήσεις στις οποίες επιδιέχεται το ελληνικό κράτος το πρώτο μισό του 19ου αιώνα προς απελευθέρωση των αλύτρωτων Ελλήνων,

τοικούν σε περιοχές οι οποίες βρίσκονται ακόμη υπό οθωμανική κυριαρχία και τις οποίες διεκδικεί να προσαρτήσει το ελληνικό κράτος, ούτως ώστε να επιτευχθεί η ενότητα όλων των Ελλήνων.

Αξίζει να σημειώσουμε μία χαρακτηριστική αντίφαση η οποία εμφανίζεται τη στιγμή της διατύπωσης της Μεγάλης Ιδέας. Από τη μια, η Μεγάλη Ιδέα ως έννοια και όραμα της ενότητας όλων των Ελλήνων διατυπώνεται για πρώτη φορά από τον Ιωάννη Κωλέττη στην Εθνοσυνέλευση που ακολούθησε τη Συνταγματική Επανάσταση του 1843 και την παραχώρηση από τον Όθωνα Συντάγματος το 1844, που κατοχυρώνει ένα διευρυμένο δικαίωμα καθολικής ανδρικής ψήφου (οι γυναίκες θα αποκτήσουν δικαίωμα ψήφου έναν αιώνα αργότερα, το 1952). Από την άλλη, στην ίδια αυτή Συνέλευση ανακύπτει με σφοδρότητα το ζήτημα των αυτοχθόνων και ετεροχθόνων και η έντονη σύγκρουση ανάμεσα στις δύο αυτές κατηγορίες Ελλήνων. Η διαμάχη δεν είναι καινούργια. Χρονολογείται από την εποχή της Επανάστασης του 1821 κατά τη διάρκεια της οποίας οι αυτόχθονες παραδοσιακές ηγετικές ομάδες και οι ένοπλοι αγωνιστές ήρθαν σε αντιπαράθεση με τους ετερόχθονες, πολιτικούς εκφραστές του φιλελευθερισμού, της νεωτερικότητας και του δυτικισμού.

Όπως και τότε, έτσι και στην Εθνοσυνέλευση του 1844, οι αυτόχθονες θέλουν να παρουσιάσουν τους εαυτούς τους ως τους αυθεντικούς Έλληνες, οι οποίοι ανέκαθεν κατοικούν στον ελληνικό χώρο, και στρέφονται εναντίον των ετεροχθόνων οι οποίοι συνέρρευσαν στο ελληνικό κράτος μετά την Ανεξαρτησία και κατέλαβαν θέσεις και αξιώματα επί οθωμανικής διακυβέρνησης. Στην πραγματικότητα, οι αυτόχθονες θεωρούν ότι αυτοί οφείλουν δικαιωματικά να φέρουν τον τίτλο του Έλληνα και διεκδικούν και προσβλέπουν σε δημόσιες θέσεις τις οποίες βλέπουν ότι πρέπει να τους παραχωρηθούν ως λάφυρα πολέμου για τις υπηρεσίες που προσέφεραν κατά τη διάρκεια της Επανάστασης. Η δυσσέρεκά τους στρέφεται εναντίον όλων εκείνων που ήρθαν να εγκατασταθούν στο ελληνικό κράτος μετά το 1827 και χαίρουν προνομίων και κύρους. Γι' αυτό και θεωρούν ότι μόνο οι προ του 1827 κάτοικοι του ελλαδικού χώρου μπορούν να ονομάζονται Έλληνες και να επωφελούνται από την απόκτηση αυτής της ελληνικής ιδιότητάς τους και ιθαγένειας.

Αυτό βεβαίως που δεν αναφέρεται στην παραπάνω αντιπαράθε-

ση είναι η συμβολή των ετεροχθόνων στη νέα κοινωνική πραγματικότητα, η οποία δημιουργήθηκε μετά την έλευσή τους στο ελληνικό κράτος και κυρίως στην πρωτεύουσά του, την Αθήνα. Όπως οι Φαναριώτες και οι έμποροι, κατά την προεπαναστατική περίοδο, συνέβαλαν στη διάδοση των ιδεών του Διαφωτισμού και υπήρξαν εκφραστές του πολιτικού φιλελευθερισμού κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821, χάρη στη μόρφωση, τη γνώση ξένων γλωσσών και την εμπειρία που είχαν αποκτήσει μέσω της κατοχής υψηλών θέσεων και αξιωμάτων στον διοικητικό μηχανισμό της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, με παρόμοιο τρόπο, όσοι από αυτούς έφθασαν στην Αθήνα μετά το 1834 απέκτισαν σημαντικές θέσεις στον νέο κρατικό μηχανισμό, χάρη στην προηγούμενη εμπειρία τους στα πλαίσια του Οθωμανικού κράτους.

Αλλά οι Φαναριώτες και οι πλούσιοι ομογενείς, λόγω της γνώσης τους και των δυτικών κοινωνικών προτύπων, υπήρξαν σημαντικοί και αποφασιστικοί διαμορφωτές νέων τρόπων ζωής και κωδίκων κοινωνικής συμπεριφοράς που θα επηρεάσουν άμεσα τα μεσσία και μικροαστικά στρώματα της πρωτεύουσας τα οποία θα επιδοθούν σε μία προσπάθεια μίμησης και υιοθέτησής τους και στη συνέχεια θα επιχειρήσουν να τα μεταδώσουν στο σύνολο της ελληνικής κοινωνίας.

Η ιστορική στιγμή κατά τη διάρκεια της οποίας θα δοκιμασθεί το όραμα της Μεγάλης Ιδέας, υπήρξε η έκρηξη του Κριμαϊκού πολέμου, το 1853. Ο Κριμαϊκός πόλεμος (1853-1856) αποτέλεσε έναν ακόμη από τους πολλούς πολέμους στους οποίους ενεπλάκη η Ρωσία, μία από τις Μεγάλες Δυνάμεις της εποχής, εναντίον της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, εξαιτίας της αποδυνάμωσής και της κρίσης στην οποία περιήλθε η τελευταία μετά τον 18ο αιώνα. Η κατάσταση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας κατά τον 19ο αιώνα θύμιζε, όπως προαναφέραμε, αυτήν του «Μεγάλου Ασθενούς», η τύχη του οποίου ενδιέφερε πρωτίτως, λόγω και της γεωγραφικής γεινιάσης, τη Ρωσία. Η Ρωσία, διατεχόμενη από την επιθυμία εξόδου στη Μεσόγειο, εποφθαλμιούσε περιοχές τις οποίες σε μία μελλοντική διάλυση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας θα μπορούσε να ενσωματώσει στην επικράτειά της.

Οι βλέψεις αυτές της Ρωσίας συναντούσαν την αντίθεση των άλλων Μεγάλων Δυνάμεων, δηλαδή της Γαλλίας αλλά κυρίως της Με-

γάλης Βρετανίας η οποία διατηρούσε λόγο μιας απειλούμενης βιο-

μηχανικής ανάπτυξης και της κατοχής ενός εξαιρετικά ισχυρού ναυτικού στόλου, την ευρωπαϊκή αλλά και την παγκόσμια πρωτοκαθέδρια στο πλαίσιο της κυριαρχίας και ηγεμονίας του 19ου αιώνα. Η Μεγάλη Βρετανία διέβλεπε ότι μία ενδεχόμενη προσάρτηση περιοχών της διαλυμένης Οθωμανικής αυτοκρατορίας από τη Ρωσία θα ανέτρεπε τον συσχετισμό δυνάμεων εις βάρος της εδραιωμένης κυριαρχίας της ίδιας και θα ενδυνάμωνε τον ρόλο της Ρωσίας στο ευρωπαϊκό γίγνεσθαι. Γι' αυτό και η στάση της κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα υπήρξε η διατήρηση της ισορροπίας των δυνάμεων στον ευρωπαϊκό χώρο και κατά κύριο λόγο η διατήρηση της ακεραιότητας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, αποθαρρύνοντας έτσι τις πολλές πλασσιζόμενες προσδοκίες της Ρωσίας για μία επωφελή για την ίδια διευθέτηση του «Ανατολικού Ζητήματος».

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο των ανταγωνιστικών συμφερόντων των Μεγάλων Δυνάμεων μπορούμε να κατανοήσουμε τη στάση που πήρσαν οι αγγλογαλλικές δυνάμεις απέναντι στις εθνικές ένοπλες αλυστικές κινήσεις τις οποίες το ελληνικό κράτος ανέπτυξε κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου στα σύνορα με την Οθωμανική αυτοκρατορία, αντλώντας δυνάμεις και από τα ένοπλα σώματα των ληστών στα σύνορά του και εκμεταλλευόμενο την πολεμική σύρραξη ανάμεσα στην τελευταία και τη Ρωσία. Ελληνικές εθνικές εξεγέρσεις έλαβαν χώρα στην Ήπειρο, τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία.

Οι Αγγλογάλλοι, συμπαρατασσόμενοι με τους Οθωμανούς Τούρκους και προκειμένου να αποθαρρύνουν, να ασκήσουν πίεση και να αναγκάσουν το ελληνικό κράτος να αναστείλει τις επιθετικές κινήσεις του εναντίον της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, μετέφεραν, από τα σταθμευμένα στην Κωνσταντινούπολη στρατεύματά τους, στρατιωτικές δυνάμεις που προχώρησαν στον αποκλεισμό και την κατοχή του Πειραιά. Από τις στρατιωτικές αυτές δυνάμεις θεωρήθηκε ότι μεταδόθηκε τον Ιούλιο του 1854 η επιδημία χολέρας που έπληξε κατ' αρχήν τον Πειραιά και στη συνέχεια την Αθήνα και την Ερμούπολη της Σύρου και αποδέκασε κυριολεκτικά κυρίως τον φτωχό πληθυσμό του ελληνικού κράτους.

Η αποδεδειγμένη ανικανότητα και αδυναμία των δημόσιων αρχών και των ιατρικών υπηρεσιών να προσφέρουν βοήθεια και προ-

κεια της επιδημίας αυτής, λειτούργησε καταλυτικά για την ανάδειξη των απόρων σε κοινωνικό ζήτημα που απαιτούσε πλέον μία πιο άμεση και θετική αντιμετώπιση. Μπροστά στην ουσιαστική ανυπαρξία ενός συστήματος δημόσιας πρόνοιας, στα αμέσως επόμενα χρόνια και κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα, θα κινητοποιηθεί η ιδιωτική πρωτοβουλία, οργανωμένη σε φιλανθρωπικούς συλλόγους και εταιρείες, και θα χαράξει με πολύ πιο συστηματικό τρόπο το πεδίο της κοινωνικής παρέμβασής της. Προνομιακό στόχο της θα αποτελέσουν τα πιο αδύναμα και απροστάτευτα μέλη του φτωχού πληθυσμού, δηλαδή οι γυναίκες και τα παιδιά.

Η Μεγάλη Ιδέα και η πολιτισμική «αποστολή» του «πρότυπου Βασιλείου»

Το τέλος του Κριμαϊκού πολέμου θα επιφέρει και τη μεταστροφή στη μορφή που μέχρι τότε προσελάμβανε η Μεγάλη Ιδέα, δηλαδή τον επιθετικό χαρακτήρα της.

Κατ' αρχήν μία από τις μεταβολές που θα επέλθουν είναι η απόσυρση της υποστήριξης του Όθωνα από τις Μεγάλες Δυνάμεις, ως τιμωρία για την ένθερμη στήριξη και επιμονή του στην αλυστική πολιτική κατά τη διάρκεια του παραπάνω πολέμου, απόσυρση η οποία, σε συνδυασμό με ένα ογκούμενο φιλελεύθερο αντιδυναστικό κίνημα στο εσωτερικό του κράτους, θα οδηγήσει στην έξωσή του τον Οκτώβριο του 1862.

Η έξωση όμως του Όθωνα δεν σήμανε και το τέλος της βασιλείας. Η επιλογή των Δυνάμεων προσανατολίστηκε προς τον πρίγκιπα Χριστιανό Γουλιέλμο Φερδινάνδο Αδόλφο Γεώργιο της δανικής δυναστείας Χολστάιν-Ζόντερμπουργκ-Γκλύξμπουργκ, ο οποίος ανήλθε στον θρόνο το 1863 ως Γεώργιος Α', βασιλεύς των Ελλήνων. Η δυναστεία των Γκλύξμπουργκ επρόκειτο να βασιλεύσει στην Ελλάδα από το 1864 μέχρι το 1974.

Ο Γεώργιος Α' έφερε ως προίκα στο ελληνικό κράτος την παραχώρηση από τη Μεγάλη Βρετανία των Επτανήσων προκειμένου να αμβλύνει τον αλυστικό πόθο. Με την απόκτηση των εδαφών αυτών ο ελληνικός πληθυσμός αυξήθηκε κατά 250.000 περίπου κατοί-

κους. Επιπλέον, το 1864 υιοθετείται ένα νέο Σύνταγμα το οποίο διευρύνει το δικαίωμα ψήφου, όχι όμως για τις γυναίκες, και εγγυάται τις δημοκρατικές ελευθερίες, παρόλο ότι ο βασιλεύς κατείχε σημαντικά προνόμια και εκτεταμένες εξουσίες στα ζητήματα της εξωτερικής πολιτικής.

Όπως προαναφέραμε, αυτή η οποία θα αλλάξει χαρακτήρα είναι η αλυτρωτική πολιτική που συμπυκνώνεται γύρω από το όραμα της Μεγάλης Ιδέας. Ενώ κατά τη διάρκεια της πρώτης πεντηκονταετίας του 19ου αιώνα εκδηλώθηκε κυρίως με επιθετικές κινήσεις και ένοπλες εξεγέρσεις εναντίον της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, στα χρόνια που θα ακολουθήσουν τον Κριμαϊκό πόλεμο μεταβάλλεται και προσλαμβάνει έναν περισσότερο ειρηνικό χαρακτήρα: πρόκειται για μία νέα πολιτική, γνωστή ως «ελληνοθωμανισμός».

Αντί, λοιπόν, για την επιδίωξη της διάλυσης και αποσύνθεσης της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, η νέα πολιτική προκρίνει και προανατολίζεται περισσότερο, προκειμένου να επιτύχει την εθνική ενότητα του Ελληνισμού, προς την ανάπτυξη σχέσεων συνεργασίας ανάμεσα στον ελληνικό και τον οθωμανικό πληθυσμό. Η χάραξη μιας τέτοιας πολιτικής λαμβάνει σοβαρά υπόψη και επιχειρεί να αξιοποιήσει κάθε μεταρρυθμιστική κίνηση που συντελείται στο εσωτερικό της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και κατά κύριο λόγο τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ και του Χατ-ι Χουμαγιούν, οι οποίες διασφαλίζουν την πλήρη ισότητα των Οθωμανών υπηκόων ανεξάρτητα από το θρήσκευμα ή την εθνικότητά τους και επομένως προσφέρουν τη βάση για τη βελτίωση και τη δημιουργία καλύτερων συνθηκών ύπαρξης για τους Έλληνες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Σε ό,τι αφορά στο ίδιο το ελληνικό κράτος, αυτό, μέσα από μία διαδικασία επικέντρωσης στην εσωτερική οικονομική και πολιτισμική του αναδιοργάνωση και ανασυγκρότηση, θέτει ως στόχο τη μετατροπή του σε «πρότυπο βασίλειο» στην Ανατολή. Αναλαμβάνει, δηλαδή, έναν πολιτισμικό ρόλο, μία πολιτισμική «αποστολή», η οποία συνίσταται στη μεταλαμπάδευση των «φώτων» της Δύσης σε μία Ανατολή και κατά κύριο λόγο στην Οθωμανική αυτοκρατορία που θεωρείται «βάρβαρη», «απολίτιστη» και «οπισθοδρομική».

Η πολιτισμική αυτή «αποστολή» την οποία οφείλει να αναλάβει το ελληνικό κράτος θα οδηγήσει σε μία παρόλληλη διεξοδίση των ε.

κής του πολιτισμικής ιδιαιτερότητας και ταυτότητας η οποία θα πρέπει να αναζητηθεί σε όλες τις περιόδους της ιστορίας του – η αναζητηση που βρήκε την πληρέστερη έκφρασή της στο ιστορικό έργο του εθνικού ιστοριογράφου Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου.

Είναι γνωστό ότι ο Φαλμεράγιερ (Jacob Philipp Falmeayer, 1790-1861), με την αμφισβήτηση του της ελληνικότητας των κατοίκων του ελληνικού κράτους και τη θέση του περί «εξαλβανισμού» της Ελλάδας και ιδιαίτερα της Αττικής, των γειτονικών της νησιών και μερικών περιοχών της Πελοποννήσου, που τον θεωρούσε ως δεύτερο κύμα μετά τον «εσλαβισμό» των ελληνικών χωρών, προκάλεσε κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα την έκφραση και ανάπτυξη ενός αρχόμενου ιστορισμού στην Ελλάδα με στόχο την υπεράσπιση της νεοελληνικής πολιτισμικής ταυτότητας και ιστορίας.

Αυτός όμως που θα επεξεργαστεί και θα συγκροτήσει το πιο ώριμο έργο, σημείο αναφοράς για σύγχρονους και μεταγενέστερους, θεμέλιο της εθνικής αυτογνωσίας, υπήρξε ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και το «έργο ζωής» του η πεντάτομη *Ιστορία του ελληνικού έθνους* που κυκλοφόρησε στα χρόνια 1860-1874. Ο Κ. Παπαρρηγόπουλος στο έργο του αυτό συνέθεσε και ενσωμάτωσε προγενέστερες ιστορικές αναζητήσεις, όπως εκείνες του Γ. Κοζάκη Τυπάλδου, του Μάρκου Ρενιέρη και ιδίως του Σπυρίδωνος Ζαμπέλιου, ο οποίος το 1852 εισάγει τον όρο «ελληνοχριστιανικός» πολιτισμός. Το ιστορικό εγχείρημα του Κ. Παπαρρηγόπουλου, επηρεασμένου από Ευρωπαίους ιστορικούς του 19ου αιώνα, όπως ο Ντρώζεν (Johann Gustav Droysen, 1808-1884), ο Μακώλυ (Thomas Macauley, 1800-1859), ο Καρλάιλ (Thomas Carlyle, 1795-1881), ο Γκρόουτ (George Grote, 1794-1871) και ο Γκιζό (François Guizot, 1787-1874), έγκειται στο ότι ανέδειξε την ενότητα και τη συνέχεια του ελληνικού έθνους μέσα στον χρόνο με διακριτικό χαρακτηριστικό γνώρισμα κατ'εξοχήν τη γλώσσα. Ανέδειξε κατά κύριο λόγο την ιστορική συνέχεια του Ελληνισμού από την Αρχαιότητα μέχρι τη σύγχρονη εποχή. Στο ιστορικό του σχήμα αποκαθιστά τον μεσαιωνικό Ελληνισμό και καθιερώνει την τρίσημη διάσταση και συνέχεια της ελληνικής ιστορίας: Αρχαιότητα, Βυζάντιο, Νεότερη και Σύγχρονη εποχή.

Η ιστορική αποκατάσταση του μεσαιωνικού Ελληνισμού και η πολιτική αναβίωση του Βυζαντίου αποτέλεσαν την απασχόληση ποιή-

πόθεση για τη συγκρότηση της παραπάνω ρομαντικής ιστοριογραφίας και για την ανάπτυξη της Μεγάλης Ιδέας στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Είναι γνωστό ότι κατά την προεπαναστατική περίοδο, ο ελληνικός Διαφωτισμός και κυρίως οι πιο ριζοπαστικές του τάσεις στράφηκαν με σφοδρότητα εναντίον της Εκκλησίας και του κλήρου ως κατ'εξοχήν εκφραστές της βυζαντινής παράδοσης. Στην προσπάθεια ανεξαρτητοποίησης του από την εκκλησιαστική εξουσία, στον σκοτεινό, βάρβαρο και διεφθαρμένο Μεσαίωνα, ο Διαφωτισμός απέτασε την πίστη στον ορθό λόγο, την πρόοδο, τη γνώση του φυσικού κόσμου, το πείραμα. Η προάσπιση αυτή του ορθού λόγου συνοδεύτηκε από μία στροφή προς την Αρχαιότητα, η οποία χρησίμευε ως πρότυπο ελευθερίας και αξιοπρέπειας του ατόμου. Ο νέος Ελληνισμός όφειλε να επανασυνδεθεί με τον αρχαίο Ελληνισμό και τα πολιτικά του ιδεώδη. Με τη στροφή προς την Αρχαιότητα επανέρχεται και αξιολογείται εκ νέου θετικά το όνομα «Ελλήν» που για πολλούς αιώνες παρέμενε συνώνυμο του ειδωλολάτρη. Έργα όπως το *Υπόμνημα για την παρούσα κατάσταση των Ελλήνων* του Αδαμάντιου Κοραή που δημοσιεύτηκε το 1803, αλλά και τα πλέον ριζοπαστικά όπως *Ο Ανώνυμος του 1789*, ο *Ρωσαγγλογάλλος* του 1805 και η *Ελληνική Νομαρχία* του 1806 και ακόμη οι *Κρίτωνος στοχασμοί* του 1819, ασκούσαν έντονη κριτική και κατηγορούσαν τον κλήρο και τις άλλες ηγετικές ομάδες των Ελλήνων ότι προτιμούσαν την υποταγή και την υποτέλεια στην οθωμανική εξουσία και ότι αντιτίσσονταν στην αποτίναξη του τουρκικού ζυγού και την απελευθέρωση των Ελλήνων.

Τώρα, στα μέσα του 19ου αιώνα, η άνοδος ενός ρομαντικού εθνικισμού συντελείται μέσα σ' ένα κλίμα αναβίωσης του ορθόδοξου θρησκευτικού συναισθήματος που καταλήγει στην αποκατάσταση του Βυζαντίου στα πλαίσια του νέου ελληνικού ιστορισμού. Από τον Κοραή και το πολιτικό όραμα της Αρχαιότητας περνάμε στη διαμόρφωση μιας νέας ελληνικής συνείδησης, η οποία αποτυπώνεται μέσα στο έργο του Κ. Παπαρρηγόπουλου που προάγει την ιστορική ενότητα και συνέχεια του Ελληνισμού στις τρεις διαδοχικές εποχές της Αρχαιότητας, του Βυζαντίου και του Νέότερου Ελληνισμού.

Το προνομιακό μέσο για την επίτευξη της πολιτισμικής «αποστολής» στην Ανατολή, την οποία, όπως προαναφέραμε, αναλαμβάνει

και η ολοένα μεγαλύτερη αριθμητική αύξηση των συλλόγων. Η πρωτοβουλία για τη δημιουργία τους ανήκει κατά κύριο λόγο στους διανοούμενους της εποχής και σε μία κατηγορία μορφωμένων ανδρών και γυναικών προερχόμενων από τα μεσαία στρώματα. Το Πανεπιστήμιο, το οποίο λειτουργεί στην Αθήνα από το 1837, αφ' ενός, θα μετατραπεί στον κυριότερο προμηθευτή καθηγητών μέσης εκπαίδευσης στην «καθ' ημάς Ανατολή», οι οποίοι αναλαμβάνουν τον γλωσσικό εξελληνισμό μεγάλων ορθόδοξων πληθυσμών, και, αφ' ετέρου, θα προσφέρει ένα σημαντικό ανθρώπινο δυναμικό που θα αποτελέσει τους ένθερμους πρωταγωνιστές και εμπνευστές αυτών των συλλόγων. Η πλούσια εκπαιδευτική, πολιτιστική και φιланθρωπική δράση την οποία αναπτύσσουν, θα εξαπλωθεί τόσο στο εσωτερικό του ελληνικού κράτους όσο και στις αλύτρωτες ελληνικές περιοχές.

Σημείο εκκίνησης της όλης δράσης μπορεί να θεωρηθεί η δημιουργία στην Κωνσταντινούπολη το 1861 του «Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως», ο οποίος επιδόθηκε ενεργά στη διάδοση της ελληνικής παιδείας και των ελληνικών γραμμάτων μέσω της δημιουργίας πολυάριθμων σχολείων στις ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Κορύφωση της εντεινόμενης «συλλογιστικής», όπως ονομάστηκε ο πολλαπλασιασμός των συλλόγων, υπήρξε το «Συνέδριο των Συλλόγων», στη διοργάνωση του οποίου πρωτοστάτησε ο «Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός» που ιδρύθηκε στην Αθήνα το 1865. Το Συνέδριο πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα το 1879 με τη συμμετοχή συλλόγων και εταιρειών από το ελληνικό κράτος αλλά και από περιοχές των Βαλκανίων, της Μικράς Ασίας και της Δυτικής Ευρώπης, και θεωρήθηκε ότι εξέφρασε τη συγχρονική ενότητα του έσω και του έξω Ελληνισμού, μία ενότητα που η νέα πολιτική του ελληνικού κράτους έθετε ως πρωταρχικό στόχο και επιδίωξη στα πλαίσια της πολιτισμικής του διεύθυνσης στην «οπισθοδρομική» Ανατολή.

Νέες εθνικές εμπλοκές μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο

Η πρώτη σοβαρή επιδείνωση των σχέσεων του ελληνικού κράτους με την Οθωμανική αυτοκρατορία μετά το τέλος του Κριμαϊκού πολέμου, ο οποίος έληξε με την ήττα των Ελλήνων, συνέταξε την επανάστασή το 1866.

Οι Κρήτες είχαν επαναστατήσει και κατά το παρελθόν: το 1833, εποχή κατά την οποία το νησί βρισκόταν υπό τον Μωχάμετ Άλυ της Αιγύπτου, ζητώντας να τεθούν υπό την προστασία των τριών Μεγάλων Δυνάμεων, αλλά και το 1841 όταν μετά την κρίση του Ανατολικού ζητήματος των ετών 1839-1841 το νησί επανήλθε στην οθωμανική κυριαρχία. Η Επανάσταση του 1841, μπροστά στην αδυναμία του ελληνικού κράτους να την υποστηρίξει, κατεστάλη από τους Οθωμανούς Τούρκους.

Τώρα, το 1866, τα πενιχρά αποτελέσματα των μεταρρυθμίσεων του Χατ-ι Χουμαγιούν ώθησαν τους Κρήτες να εξεγερθούν και πάλι ζητώντας την ένωση με την Ελλάδα. Η επανάσταση αυτή προκάλεσε την υποστήριξη της Ρωσίας, η οποία με την πανσλαβιστική πολιτική που αναπτύσσει το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, την ενθάρρυνση δηλαδή, τη συμπαράσταση και την επιδίωξη ευνοϊκών ρυθμίσεων και διευθετήσεων υπέρ των εθνικών κινητοποιήσεων των σλαβικών λαών, βλέπει ότι μία ενασχόληση των Ελλήνων προς τον νότο θα ελαχιστοποιήσει το ενδιαφέρον τους για τα βόρεια σύνορα και κυρίως για τη Μακεδονία, κατάσταση από την οποία θα μπορούσαν να επωφεληθούν και να ενισχυθούν οι σλαβικές διεκδικήσεις στην περιοχή αυτή.

Η Επανάσταση των Κρητών του 1866 δέχθηκε την ανεπίσημη βοήθεια του ελληνικού κράτους, με αποστολή εθελοντών και χρημάτων και περιθαλψη του κύματος των προσφύγων των χρόνων 1866-1869 που καταφθάνουν στην Αθήνα και τον Πειραιά. Η καταστολή της, ωστόσο, υπήρξε βίαιη παρά την εκχώρηση από μέρους των Οθωμανών Τούρκων του «Οργανικού Νόμου» του 1868, ο οποίος καθιέρωνε ίσα δικαιώματα ανάμεσα σε χριστιανούς και μουσουλμάνους και τη συμμετοχή των χριστιανών στα αιρετά σώματα και τη δικαιοσύνη, σε μία απόπειρα της Πύλης να κατευνάσει την εξέγερση.

Λίγο καιρό μετά το τέλος της Κρητικής Επανάστασης, το ελληνικό κράτος θα βρεθεί αντιμέτωπο με νέες εθνικές περιπλοκές, αυτή τη φορά στην περιοχή της Μακεδονίας. Η Μακεδονία κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αλλά και τις πρώτες του 20ού αιώνα, αποτελεί ένα μωσαϊκό εθνοτήτων που συγκροτούν οι Έλληνες, οι Σέρβοι, οι Αλβανοί, οι Τούρκοι, οι Βλάχοι και οι Εβραίοι. Η διαφορετική αυτή σύνθεση του πληθυσμού της αποτελεί το έδαφος για την ανάπτυξη εθνι-

κών διεκδικήσεων και ανταγωνισμών ανάμεσα στην Ελλάδα, τη Σερβία και τη Βουλγαρία, που η καθεμία από την πλευρά της θα επιχειρήσει να αποκτήσει και να συμπεριλάβει στα όριά της τη μεγαλύτερη δυνατή γεωγραφική έκταση της περιοχής από μία διαλυμένη Οθωμανική αυτοκρατορία που θα εξακολουθήσει, ωστόσο, να κυριαρεί στην περιοχή μέχρι και την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα. Η κυριότητα, πιο έντονη και βίαιη αντιπαλοότητα θα αναπτυχθεί ανάμεσα στο ελληνικό κράτος και τη Βουλγαρία. Η απαρχή της τοποθετείται το 1870, όταν η Βουλγαρική Εκκλησία αποσχίστηκε από το Οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης και μετατράπηκε σε αυτόνομη Εκκλησία, γνωστή ως Βουλγαρική Εξαρχία, η οποία αποείλεσε ισχυρό έρεισμα για τη συγκρότηση του βουλγαρικού έθνους. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο δεν αποδέχτηκε το σχίσμα και κατηγόρησε τους Βούλγαρους για «φυλετισμό», εννοώντας τον εθνικισμό. Η περίοδος που ακολούθησε το βουλγαρικό εκκλησιαστικό σχίσμα είναι γεμάτη από σφοδρές συγκρούσεις ανάμεσα σε Έλληνες και Βούλγαρους. Η κάθε πλευρά επιχειρεί να προσεταιριστεί εθνικά όσο το δυνατό μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού της Μακεδονίας και ενώ αρχικά η απόπειρα προσεταιρισμού προσέλαβε τη μορφή της εκπαιδευτικής και πολιτισμικής δράσης με κύριο μέσο τη μετάδοση της ελληνικής και βουλγαρικής γλώσσας αντίστοιχα, αφού αυτή αποτελούσε το διακριτικό γνώρισμα δύο κατά τα άλλα ομόδοξων θρησκευτικών εθνών, στις αρχές του 20ού αιώνα η δράση αυτή θα έρθει να αντικαταστήσει ο ένοπλος αγώνας ανάμεσα σε αντίρικές ομάδες τις οποίες σπριζούν τα δύο αντίπαλα κράτη.

Μία νέα κρίση του Ανατολικού ζητήματος στον χώρο των Βαλκανίων εκτυλίσσεται στα χρόνια 1875-1878 όταν ξεσπά κατ' αρχήν εξέγερση στην Ερζεγοβίνη για να ακολουθήσει πολεμική σύρραξη με την Πύλη στην οποία εμπλέκονται η Σερβία, η Βουλγαρία και στη συνέχεια η Ρωσία. Η απόληξη της υπήρξε κατ' αρχήν η Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, μία διμερής συμφωνία ανάμεσα στη Ρωσία και την Πύλη, σύμφωνα με την οποία προβλεπόταν η δημιουργία μιας «Μεγάλης Βουλγαρίας», από τον Δούναβη μέχρι το Αιγαίο, με συμπερίληψη της Θράκης και της Μακεδονίας.

Με παρέμβαση της Μεγάλης Βρετανίας η συνθήκη αυτή αναθεωρείται το 1878 στο Συνέδριο του Βερολίνου. Οι τελικές αποφάσεις

του Συνεδρίου του Βερολίνου προβλέπουν τη δημιουργία των νέων ανεξάρτητων εθνικών κρατών της Ρουμανίας, της Σερβίας και του Μαυροβουνίου. Συγχρόνως, περιορίζεται η προηγούμενη εδαφική έκταση της Βουλγαρίας, την οποία προέβλεπε η Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, και διαίρεται πλέον στην Ανατολική Ρωμυλία, με πρωτεύουσα τη Φιλιππούπολη, ως αυτόνομη επικράτεια φόρου υποτελής στην Υψηλή Πύλη, και τη Βουλγαρία, με πρωτεύουσα τη Σόφια. Η Ελλάδα, που η ανάμειξη της στην κρίση των χρόνων 1875-1878 υπήρξε περιφερειακή, είδε, με απόφαση των Δυνάμεων, τα σύνορά της να επεκτείνονται για δεύτερη φορά μετά την απόκτηση των Επτανήσων το 1864, με την πρόσκτηση τώρα, το 1881, της Θεσσαλίας και της Άρτας. Η Μεγάλη Βρετανία απέκτησε την Κύπρο, η οποία παρέμεινε υπό οθωμανική ηγεμονία μέχρι το 1914, οπότε και προσαρτήθηκε από τη Μεγάλη Βρετανία, ενώ η Βοσνία και η Ερζεγοβίνη παραχωρήθηκαν στην Αυστροουγγαρία.

Αλληλοσυγκρουόμενες πολιτικές προτεραιότητες: εσωτερική ανασυγκρότηση

Από την εποχή του πρώτου Κυβερνήτη της Ελλάδας, του Ιωάννη Καποδίστρια (1828-1831), τέθηκαν οι βάσεις για τη συγκρότηση των τριών κομμάτων, του «Ρωσικού», του «Αγγλικού» και του «Γαλλικού», προσανατολισμένων κυρίως στην αντιμετώπιση του εθνικού ζητήματος και στις σχέσεις που διατηρούν με τους ξένους πρέσβεις και ναύαρχους των Μεγάλων Δυνάμεων αλλά και στις πολιτικές συμμορίες που συνάπτουν για την επλογή του αρχηγού του κράτους και τη μορφή του πολιτεύματος. Τα τρία αυτά κόμματα θα κυριαρχήσουν στην πολιτική ζωή του τόπου κατά την οθωμανική περίοδο.

Στην περίοδο 1862-1880, χρόνια βασιλείας του Γεωργίου, με τον ίδιο να έχει ενεργό συμμετοχή στην πολιτική σκηνή, διαμορφώθηκαν ένα σύστημα αιταρχικής συνταγματικής μοναρχίας, αναδείχθηκαν τέσσερις πολιτικές ομάδες με αρχηγούς τον Δημήτριο Βούλγαρη, τον Αλέξανδρο Κουμουνδούρο, τον Επαμεινώνδα Δεληγιώργη και τον Θασσιόβουλο Ζαΐμη. Στη συνέχεια θα προστεθεί και το «Πέμπτο»

Η μεταστροφή στην πολιτική ζωή θα σημειωθεί το 1875, με την καθέρωση και την αποδοχή από τον βασιλιά της «αρχής της δεδηλωμένης», δηλαδή του γεγονότος ότι στο εξής θα ήταν υποχρεωμένος να αναθέτει τον σχηματισμό κυβέρνησης σε εκείνο τον αρχηγό κόμματος που θα διέθετε την υποστήριξη της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας. Η «αρχή της δεδηλωμένης» μπορούσε να εγγυηθεί μία πιο εύρυθμη λειτουργία του αντιπροσωπευτικού κοινοβουλευτικού συστήματος, να ενθαρρύνει τις κοινοβουλευτικές συμμαχίες και να διευκολύνει την ύπαρξη ενός περισσότερο δικομματικού συστήματος, το οποίο όντως λειτουργήσει τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα με τον Χαρίλαο Τρικούπη και τον Θεόδωρο Δηλιγιάννη, πολιτικούς αντιπάλους, να εναλλάσσονται στην εξουσία.

Οι πολιτικές επιλογές των δύο αντιπάλων διαφέρουν σημαντικά, με τον Τρικούπη να στοχεύει στην εσωτερική ανόρθωση, ανασυγκρότηση και εκσυγχρονισμό του ελληνικού κράτους, σπριζόμενος στον εξωτερικό δανεισμό και την επιβολή μιας αυξημένης φορολογίας, αν και αυτή επιβαρύνει κυρίως τα λαϊκά στρώματα της πόλης και της υπαίθρου, και τον Δηλιγιάννη να παραμένει θιασώτης της «Μεγαλύτερης Ελλάδας» και των εθνικών αλτρωτικών βλέψεων και στοχεύσεων.

Μία από τις βαθιές μεταβολές που συνοδεύει την ανάπτυξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στον ευρωπαϊκό χώρο κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα είναι η δημιουργία πολυάριθμων αστικών κέντρων στις περιοχές εγκατάστασης εργοστασιακών μονάδων. Τα αστικά αυτά κέντρα θα γίνουν οι τόποι υποδοχής των ολοένα αυξανόμενων ξεριζωμένων αγροτικών μαζών που αφήνουν πίσω τους η αποδιάρθρωση των δομών του Παλαιού Καθεστώτος και η προοδευτική καπιταλιστική οργάνωση της αγροτικής παραγωγής. Από αυτό τον πλεονάζοντα αγροτικό πληθυσμό που δεν έχει πλέον τη δυνατότητα να επιδοθεί στην καλλιέργεια της γης και να συγκρατηθεί στα πλαίσια της αγροτικής οικονομίας και ο οποίος οδεύει συνεπώς προς τις πόλεις για αναζήτηση εργασίας, θα αντλήσει το δυναμικό της η νέα βιομηχανική πραγματικότητα. Αυτό το ξεριζωμένο αγροτικό υλικό θα σχηματίσει το δυναμικό των εργατικών τάξεων που καλούνται να προσαρμολοθούν σε μία νέα κατάσταση, να υποβληθούν, δηλαδή, στην πειθαρχία του εργοστασίου, όπου τον κανόνα αποτελούν οι ατέλειω-

σφάλεια της εργοστασιακής ζωής. Οι εργατικές τάξεις θα ζήσουν ακόμη σε ανθυγιεινές κατοικίες στις εργατικές συνοικίες κοντά στον χώρο των εργοστασίων, όπου η στέρψη, η φτώχεια, η εξαθλίωση και η αρρώστια σπίνουν την έδρα τους και πλήττουν μαζικά, με διάρκεια και ένταση τον εργατικό πληθυσμό.

Αν το παραπάνω ερμηνευτικό σχήμα θεωρείται ότι επεξηγεί τον σχηματισμό των εργατικών τάξεων κατά τον 19ο αιώνα στις ευρωπαϊκές χώρες, στην ελληνική περίπτωση, η ιστορική έρευνα ανέδειξε αντίθετα ότι στο ελληνικό κράτος κατά την ίδια εποχή κυριαρχεί η μικροϊδιοκτησία της γης στον αγροτικό χώρο, η οποία ενισχύθηκε με την αγροτική μεταρρύθμιση του 1871 που προχώρησε σε μία πρώτη διανομή των εθνικών γαιών. Η μικροϊδιοκτησία αυτή της γης έχει ανάγκη την εργασία όλων των μελών της αγροτικής οικογένειας και, επομένως, η όποια αγροτική έξοδος παρατηρείται, τουλάχιστον μέχρι τη δεκαετία του 1870, έχει χαρακτήρα ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας.

Όσοι εγκαταλείπουν το χωριό είτε γίνονται μετανάστες που κατευθύνονται προς τη Σμύρνη, την Κωνσταντινούπολη και την Ανατολική Μεσόγειο και με τα εμβάσματά τους ενισχύουν τα εναπομεινάντα μέλη της αγροτικής οικογένειας, είτε πάλι οδεύουν προς τις πόλεις και κυρίως στην Αθήνα, όπου, με όχημα την εκπαίδευσή τους την οποία μπορεί να σπρίξει η οικογένεια που παραμένει στον τόπο καταγωγής τους, μετατρέπονται στους πολυάριθμους υπαλλήλους του κρατικού μηχανισμού ή διαφορετικά συγκροτούν τα μεσαία και μικροαστικά στρώματα της πρωτεύουσας.

Έτσι, αν συνυπολογίσουμε και την ανυπαρξία δημογραφικής έκρηξης, στο ελληνικό κράτος, κατά τον 19ο αιώνα, μπορούμε να καταλάβουμε την έλλειψη επαρκούς εργατικού δυναμικού ικανού να αποτελέσει την πρώτη ύλη για την εμφάνιση βιομηχανικής κίνησης κατά την εποχή αυτή. Το μικρό μέρος του πλεονάζοντος αγροτικού πληθυσμού που δεν μεταναστεύει μακριά από τον τόπο του και δεν στελεχώνει τον κρατικό μηχανισμό, προκειμένου να συμπληρώσει το εισόδημά του, είτε θα απασχολείται στις γεγονικές αγροτικές καλλιέργειες που έχουν ανάγκη από εργάτες γης, είτε θα προσανατολίζεται προς τα βιοτεχνικού και κυρίως εποχικού χαρακτήρα εργοστάσια στις πόλεις.

παραμένει η οικογένειά του και μπορεί πάντα να επιστρέφει. Η κατάσταση αυτή θα ανατραπεί με την κρίση της σταφιδοκαλλιέργειας των χρόνων 1890 και την υπερπροσφορά εργασίας λόγω της αγροτικής εξόδου.

Αν όμως αστικά κέντρα δημιουργούνται στις ευρωπαϊκές χώρες την εποχή της εκβιομηχάνισης, μία από τις σημαντικές μεταβολές που συντελούνται επίσης μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους και κυρίως τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, είναι η ανάπτυξη των πόλεων, με την Αθήνα να παρουσιάζει τους πλέον έντονους ρυθμούς αύξησης του πληθυσμού της, ο οποίος ανήλθε στο 1856 και το 1907 πενταπλασιάζεται. Η Αθήνα θα αποτελέσει όχι μόνο το κέντρο της πολιτικής εξουσίας, της διοίκησης και των χρηματοοικονομικών υπηρεσιών αλλά και της βιοτεχνίας καταναλωτικών αγαθών και της βιομηχανίας. Συγχρόνως, με κύρια οικονομική δραστηριότητα το εξωτερικό εμπόριο, θα αναπτυχθούν νέες πόλεις-λιμάνια, όπως ο Πειραιάς, η Ερμούπολη και ο Βόλος.

Η εκσυγχρονιστική πολιτική της τρικυκλικής διακυβέρνησης θα αποτελέσει το πρόσφορο έδαφος για την εσωτερική ανόρθωση της οικονομίας και την ανάπτυξη της εκβιομηχάνισης. Είναι κατά τη διάρκεια αυτής της διακυβέρνησης που ενισχύθηκαν και επιταχύνθηκαν οι ρυθμοί κατασκευής δημόσιων έργων, κυρίως οδοποιίας και σιδηροδρόμων. Η κατασκευή των σιδηροδρόμων έγινε δυνατή χάρη στη χρηματοδότησή τους μέσω του εξωτερικού δανεισμού της χώρας.

Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης τοποθετούνται στη δεκαετία 1865-1875 μέσα σε μία διεθνή αλλά και εθνική ευνοϊκή συγκυρία και αφού στο μεταξύ είχαν συγκεντρωθεί μία σειρά από απαραίτητες προϋποθέσεις, όπως η διεύρυνση της εγχώριας αγοράς που οφείλεται στην αύξηση του αστικού πληθυσμού και την επέκταση των εμπορευματικών καλλιεργειών και η συσσώρευση κεφαλαίου στο εμπόριο, τη ναυτιλία και τη δανειοδότηση της αγροτικής παραγωγής. Τα κεφάλαια των ομογενών κατευθύνθηκαν κυρίως σε τράπεζες, μεταλλεία και λιγνο πριν την απόκτηση της Θεσσαλίας από το ελληνικό κράτος το 1881 σε αγορές μεγάλων θεσσαλικών αγροτικών εκτάσεων από τους Οθωμανούς Τούρκους.

Από το 1870 και μετά, συγκροτούνται οι πρώτοι πυρήνες εργασίας που αποτελούν την αστική και αστική κυρίως προέλευσης. Χαρα-

ρακτριτικό γνώρισμα των χρόνων αυτών είναι η αυξημένη είσοδος γυναικών και παιδιών στην αγορά εργασίας που αντιπροσωπεύουν το μισό περίπου των εργατών εργοστασίου. Οι ξεριζωμένοι και στερημένοι κάθε μέσου επιβίωσης Κρήτες πρόσφυγες των χρόνων 1866-1869 θα αποτελέσουν σημαντική πηγή του νέου εργατικού δυναμικού. Μόνη, ωστόσο, δυσκολία κατά την περίοδο αυτή παραμένει η μετατροπή των φτωχών στρωμάτων και κυρίως της Αθήνας σε πειθαρχημένο βιομηχανικό εργατικό δυναμικό.

Η περίοδος αυτή της τρικουπικής διακυβέρνησης, περιόδος ανόδου και ορμής, θα έχει τον απόηχό της και στη λογοτεχνική παραγωγή και κατά κύριο λόγο στη λογοτεχνική γενιά του 1880. Είναι η εποχή της στροφής προς το παρόν, το ορθολογικό πνεύμα, τον θετικισμό, τον εμπειρισμό, το πραγματικό, το επίκαιρο, το καθημερινό, την εμπειρία και την παρατήρηση. Είναι η εποχή, που μετά την έκδοση του *Ταξιδιού μου* του Ψυχάρη το 1888, αναδύεται ο δημοτικισμός ως «νέος διαφωτισμός» που επιχειρεί να συνταιριάξει τον αγώνα για τη δημοτική γλώσσα με εκείνον για την κοινωνική και εθνική ανασυγκρότηση.

Η διαμόρφωση του νέου αστικού τοπίου στην πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα εμπεριέχει τόσο τη φτώχεια όσο και την οικονομική και κοινωνική ευμάρεια. Από τα ευημερούντα μεσαία και μικροαστικά κοινωνικά στρώματα θα προέλθει η φιλανθρωπική δραστηριότητα για τον κατευνασμό των φόβων που οι φτωχοί και εξαθλιωμένοι της Αθήνας μπορούσαν να προκαλούν. Στον βαθμό, μάλιστα, που το ελληνικό κράτος αποτέλούσε τον κυρίαρχο πόλο έκφρασης της Μεγάλης Ιδέας, προέβαλε επιτακτικά η αναγκαιότητα επίτευξης της ενότητας κατ' αρχήν στο εσωτερικό του. Γι' αυτό και η φιλανθρωπική δραστηριότητα εμφανίζεται ως μία επιχείρηση «εκπολιτισμού» των «βαρβάρων» του εσωτερικού. Η κεντρική αντίληψη της φιλανθρωπικής παρέμβασης συνίσταται στο ότι η φτώχεια και η εξαθλίωση που δεν περιθάλπεται μπορεί να μετατραπεί σε εν δυνάμει κοινωνική απειλή, να γίνει επικίνδυνη και να επιφέρει τη διατάραξη της κοινωνικής συνοχής, γαλήνης, ισορροπίας και ειρήνης. Και ακόμη, ότι η φτώχεια αποτελεί αρρώστια που αν δεν διαγνωσθεί και κυρίως αν δεν ιαθεί, κινδυνεύει να επιφέρει την κατάρρευση ολόκληρου του κοινωνικού ιστού και οργανισμού.

Για την υπέρσωση και διατήρηση της «κοινωνικής υγείας» συνεπώς, κεντρικό μέλημα των φιλανθρωπών αποτελεί η φυσική και ηθική προστασία των απόρων και κατά κύριο λόγο των φτωχών παιδιών και γυναικών και η λήψη μιας σειράς μέτρων τόσο άμεσων όσο και προληπτικών προς θεραπεία της νόσου. Το ιδεώδες μέσο: η παιδαγωγική τους δράση και η ηθικοποίηση των φτωχών στον βαθμό που θεωρούν ότι τους τελευταίους χαρακτηρίζει η απουσία και η έλλειψη μιας σειράς ηθικών αρετών. Επομένως, κοινωνικές αξίες και αρετές που έχουν ενστερνιστεί και κυριαρχούν στη ζωή των μεσάίων και μικροαστικών στρωμάτων θα πρέπει να αποτελέσουν πρότυπα και να μεταδοθούν σε ολόκληρο το κοινωνικό σώμα. Αξίες, όπως η δημιουργία και υπεράσπιση της οικογένειας, η ενασχόληση με μία βιοποριστική εργασία, η ανάπτυξη εργασιακού ήθους και η προνοπτικότητα, θα πρέπει να αντικαταστήσουν την αταξία και απειθαρχία που θεωρείται ότι χαρακτηρίζουν τους ενδεείς και απόρους.

Υπάρχουν δύο βασικοί λόγοι που οδήγησαν στην ανάπτυξη της φιλανθρωπικής δραστηριότητας στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Ο ένας είναι η σχεδόν ολοκληρωτική απουσία κοινωνικής πολιτικής δημόσιας πρόνοιας για την περίθαλψη του φτωχού πληθυσμού από μέρους του ελληνικού κράτους, χωρίς όμως να απουσιάζει παντελώς μία δημόσια πολιτική στον τομέα της υγείας, όπου παρατηρούμε τη θέσπιση ενός πρώτου νομοθετικού πλέγματος σχετικά με ζητήματα δημόσιας υγείας και την οργάνωση ενός αρχικού συστήματος υγειονομικών ιδρυμάτων. Ο δεύτερος λόγος είναι η απουσία ενός ισχυρού εργατικού και σοσιαλιστικού κινήματος, γεγονός βέβαια που οφείλεται στην περιορισμένη βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας την εποχή αυτή. Και εδώ, ωστόσο, δεν λείπουν εντελώς οι πρωτοβουλίες, όπως η σύσταση εταιρειών και η κήρυξη απεργιών για την υπεράσπιση των εργατικών συμφερόντων. Μπορούμε ακόμη να αναφέρουμε κινήσεις για τη διάδοση σοσιαλιστικών ιδεών στην Αθήνα, την Πελοπόννησο και τα Επάνθη, όπως η έκδοση του *Αρδην* το 1885 από τον Πλάτωνα Δρακούλη, η ίδρυση το 1889 του «Κεντρικού Σοσιαλιστικού Συλλόγου» καθώς και η έκδοση το 1890 της εφημερίδας *Σοσιαλιστής* από τον Σταύρο Καλλέργη. Γεγονός παραμένει, ωστόσο, ότι ο χαρακτήρας των σοσιαλιστικών αυτών ιδεών υπήρξε αποσπασματικός και μη συστηματικός, ότι εμφανί-

οιταν ως μία ανασύνθεση των αντιλήψεων του γαλλικού κυρίως σοσιαλισμού, πράξη που περιόρισε την εμβέλειά τους και δεν επέτρεψε την άρθρωσή τους σε δυναμική κριτική και συμβολή στις πολιτικές και κοινωνικές διεργασίες των τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα.

...και πάλι εθνικές εμπλοκές

Το 1885, μετά την επίθεση της Σερβίας εναντίον της Βουλγαρίας και τις βουλγαροσερβικές εκθροισαξίες που ακολούθησαν, η Βουλγαρία ενσωμάτωσε την Ανατολική Ρωμυλία, πράξη η οποία συνιστούσε αναθεώρηση των αποφάσεων του Συνεδρίου του Βερολίνου του 1878. Η ενσωμάτωση αυτή προκάλεσε την κινητοποίηση των ένοπλων δυνάμεων από την κυβέρνηση του Θεόδωρου Δηλιγιάννη και την προβολή της διεκδίκησης της Ηπείρου και της Κρήτης. Το 1886, όμως, μετά την επέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων και την επιβολή από μέρους τους του αποκλεισμού των ελληνικών λιμανιών, η ελληνική κυβέρνηση προχώρησε σε αποστράτευση.

Η επόμενη κρίση, και ενώ οι διαμάχες των ανταγωνιζόμενων εθνικών κινημάτων στη Μακεδονία συνεχίζονταν, ξέσπασε όταν μία νέα Επανάσταση εκδηλώθηκε στην Κρήτη το 1897. Η κυβέρνηση Δηλιγιάννη, πιεζόμενη και από τη δράση της εθνικιστικής «Εθνικής Εταιρείας», αποβίβασε στρατό στο νησί. Τον Μάρτιο του 1897, τέσσερις δυνάμεις, η Μεγάλη Βρετανία, η Γαλλία, η Ρωσία και η Ιταλία, κατέλαβαν την Κρήτη. Η στήριξη από πλευράς ελληνικού κράτους της Κρητικής Επανάστασης προκάλεσε την επίθεση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας στη Θεσσαλία τον Απρίλιο του 1897 και ακολούθησε ο καταστροφικός πόλεμος των τριάντα ημερών, ο οποίος έληξε με την ταπεινωτική ήττα της Ελλάδας.

Στον βαθμό, όμως, που στο τέλος του 19ου αιώνα η ακεραιότητα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ενδιέφερε λιγότερο τη Μεγάλη Βρετανία, αφού οι συγκρούσεις των Μεγάλων Δυνάμεων είχαν μετατοπιστεί προς την Ασία και την Αφρική, η τελική ερηνευτική διευθέτηση σήμανε για την Κρήτη αυτόνομο καθεστώς υπό την προστασία

της αρμοσής του νησιού διορίστηκε ο δευτερότοκος γιος του βασιλιά Γεωργίου, ο πρίγκιπας Γεώργιος. Η Ελλάδα αναγκάστηκε να καταβάλει πολεμική αποζημίωση στους Οθωμανούς.

Συγχρόνως, το 1898 επιβάλλεται Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος για να εμπορεύσει την εξόφληση των χρεών προς τους ξένους δανειστές, αφού το 1893 το ελληνικό κράτος είχε κηρύξει πτώχευση και αδυναμία πληρωμής των εξωτερικών του δανείων. Ένα σημαντικό μέρος αυτών των δανείων κατευθύνθηκε και απορροφήθηκε για την κάλυψη στρατιωτικών δαπανών, προκειμένου η Ελλάδα να ανταποκριθεί στις εθνικές κινητοποιήσεις των τελευταίων χρόνων του 19ου αιώνα.

Ο αιώνας τελειώνει με την Ελλάδα να υφίσταται τις δυσμενείς συνέπειες της μεγάλης διεθνούς οικονομικής ύφεσης των χρόνων 1875-1895, με σημαντικότερες τις επιπτώσεις της στον αγροτικό της χώρο.

Αφού για διάστημα μερικών χρόνων (1878-1892) η σταφίδα-καλλιέργεια στην Πελοπόννησο γνώρισε μία εξαιρετικά μεγάλη επέκταση λόγω της αυξημένης ζήτησης της σταφίδας στη διεθνή αγορά, εξαιτίας της καταστροφής των γαλλικών αμπελώνων από φυλλοξήρα, όταν στη συνέχεια υπήρξε ανάκαμψη των αμπελώνων αυτών, οι ελληνικές εξαγωγές της σταφίδας το 1892 κατέρρευσαν με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί «σταφιδικό ζήτημα», ζήτημα δηλαδή αντιμετώπισης της υπερπαραγωγής της σταφίδας.

Η συνδυασμένη κρίση του αγροτικού και του βιομηχανικού τομέα, ο οποίος και αυτός πλήττεται από τη διεθνή ύφεση, θα προκαλέσει μετά το 1890 και μέχρι της δύο πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα ένα διαρκώς διογκούμενο μεταναστευτικό ρεύμα εκατοντάδων χιλιάδων ανθρώπων που, αυτή τη φορά, έχει ως κύριο προορισμό τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής.

Το τραύμα και το ταπεινωτικό αίσθημα της ήττας που άφησε ο αυχής πόλεμος του 1897 θα επουλωθούν και η ανάκαμψη και η αισιοδοξία θα επανέλθουν όταν, μετά το στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί το 1909, θα εμφανισθεί στην εθνική πολιτική σκηνή και θα αναλάβει τη διακυβέρνηση της χώρας ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο οποίος θα εφαρμόσει μία εσωτερική φιλελεύθερη πολιτική αστικού εκουγχροτισμού, με ταυτόχρονη αναζήτηση λύσεων για το εθνικό ζήτημα και την παναντιοποίηση του οράματος της Μεγάλης Ιδέας.

Βιβλιογραφία

- Αγριαντώνη, Χριστίνα (1999), «Οικονομία και Εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα του 19ου Αιώνα», στο Βασίλης Κρεμμυδάς (διεύθυνση), *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα, Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός.
- Βελουδιός, Γιώργος (1982), *O Jakob Philipp Fallmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού*, Αθήνα, Ε.Μ.Ν.Ε. – Μνήμων.
- Γαρδίκια, Κατερίνα (2008), «Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα (1821-1923)», στο Κ. Γαρδίκια, Β. Κεχριώτης, Χ. Λούκος, Χ. Λυριντζής, Ν. Μαρωνίτη, *Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους. Διεθνές πλαίσιο, εξουσία και πολιτική τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, εκδ. Νεφέλη.
- Γιαννουλόπουλος, Γιάννης (1999), «*Η ευγενής μας τύφλωσις...*», *Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήπα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Αθήνα, Βιβλιόραμα.
- Δημάκης, Ιωάννης (1991), *Η πολιτειακή μεταβολή του 1843 και το ζήτημα των αυτοχθόνων και ετεροχθόνων*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Δημαράς, Κωνσταντίνος (1986), *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του - Η ζωή του - Το έργο του*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Δημαράς, Κωνσταντίνος (1991), «Ο Ελληνικός Διαφορισμός», στο Γ. Β. Δερτιλής - Κ. Κωστής (εισαγωγή-επιμέλεια), *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Σάκκουλα.
- Καράβας, Σπύρος (2004), «Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και οι εθνικές διεκδικήσεις (1877-1885)», στο Πασχάλης Κυπρομυλίδης-Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης (επιμ.), *Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας. Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, τόμ. Α', Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικών Ιδρύματος Ερευνών.
- Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικών Ιδρύματος Ερευνών.
- Κυπρομυλίδης, Πασχάλης (1991), «Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αιτήματα κατά τον ελληνικό 19ο αιώνα», στο Γ. Β. Δερτιλής - Κ. Κωστής (εισαγωγή-επιμ.), *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Σάκκουλα.
- Κυπρομυλίδης, Πασχάλης (1997), «Νοερές κοινότητες και οι απαρχές του εθνικού ζήτηματος στα Βαλκάνια», στο Θάνος Βερέμης (εισαγωγή-επιμ.), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Κυπρομυλίδης, Πασχάλης (2004), «Η ιδέα του έθνους και της εθνικής κοι-

νότητας στην ελληνική ιστοριογραφία», στο Πασχάλης Κυπρομυλίδης-Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης (επιμ.), *Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας. Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, τόμ. Α', Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικών Ιδρύματος Ερευνών.

Clogg, Richard (1995), *Συνοπτική Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, Αθήνα, εκδ. Κάτοτρο.

Κορασίδου, Μαρία (2000), *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός.

Κορασίδου, Μαρία (2002), *Όταν η αρρώστια απειλεί. Επιτήρηση και έλεγχος της υγείας του πληθυσμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός.

Κουμπουρλής, Γιάννης (2004), «Όταν οι ιστορικοί μιλούν για τον εαυτό τους: ο ρόλος του εθνικού ιστορικού στους προποστούς της ελληνικής εθνικής σχολής», στο Πασχάλης Κυπρομυλίδης-Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης (επιμ.), *Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας. Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, τόμ. Α', Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικών Ιδρύματος Ερευνών.

Λιάκος, Αντώνης (2004), «Το ζήτημα της "συνέχεια" στην νεοελληνική ιστοριογραφία», στο Πασχάλης Κυπρομυλίδης-Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης (επιμ.), *Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας. Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, τόμ. Α', Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικών Ιδρύματος Ερευνών.

Λυριντζής, Χρήστος (2008), «Κράτος, εξουσία, πολιτική (1830-1880)», στο Κ. Γαρδίκια, Β. Κεχριώτης, Χ. Λούκος, Χ. Λυριντζής, Ν. Μαρωνίτη, *Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους. Διεθνές πλαίσιο, εξουσία και πολιτική τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, εκδ. Νεφέλη.

Μαντάκης, Αντώνης (2000), *Οι σχέσεις της Εκκλησίας με το κράτος-έθνος. Στη σκιά των ταυτοτήτων*, Αθήνα, εκδ. Νεφέλη.

Μαρωνίτη, Νίκη (2008), «Βασιλευόμενη δημοκρατία: λόγοι και πρακτικές (1864-1910)», στο Κ. Γαρδίκια, Β. Κεχριώτης, Χ. Λούκος, Χ. Λυριντζής, Ν. Μαρωνίτη, *Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους. Διεθνές πλαίσιο, εξουσία και πολιτική τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, εκδ. Νεφέλη.

Ματάλας, Παρασκευάς (2002), *Εθνος και Ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το «Ελλαδικό» στο Βουλγαρικό Σχίσμα*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Μουλλάς, Παναγιώτης (1977), «Η λογοτεχνία από το 1880 ως τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ΄, Αθήνα.
Σιγάλας, Νίκος (2004), «Ιστοριογραφία και ιστορία των πρακτικών της γραφής: ένα προοίμιο στην ιστορία του σχηματισμού της έννοιας ελληνισμού και στην παραγωγή της νεοελληνικής εθνικής ιστοριογραφίας», στο Πασχάλης Κυρομπλίδης-Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης (επιμ.), *Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας. Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών.

Σκοπετέα, Έλλη (1988), *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα.

Οι κοινωνικές δομές κατά τον 19ο αιώνα

Σωκράτης Δ. Πετμεζάς

Η Επανάσταση του 1821 και ο Πόλεμος της Ανεξαρτησίας οδήγησαν στην πλήρη ανατροπή των κυρίρχων ως τότε κοινωνικών και πολιτικών ιεραρχιών. Κατέλυσαν την κυριαρχία του σουλτάνου και της οθωμανικής διοίκησης στις ελληνικές επαρχίες και άνοιξαν τον δρόμο για την ανάδυση μια νέας ομάδας πολιτικών ηγετών, οι οποίοι είτε αναδείχθηκαν στον πόλεμο είτε επικύρωσαν τα περιορισμένα εξουσιαστικά δικαιώματα που ήδη προεπαναστατικά κατείχαν, αποτελώντας μέλη των εγχώριων ηγετικών στρωμάτων των κατακτημένων (κοινοτικοί και εκκλησιαστικοί άρχοντες, αρχηγοί ενόπλων σωμάτων κ.λπ.). Κοντά σε αυτούς αναδείχθηκαν όσοι Ρωμιοί, και σε μικρή κλίμακα Ευρωπαίοι, συνέχρησαν στο νέο ανεξάρτητο ελληνικό κράτος για να θέσουν στην υπηρεσία του, και προς όφελος των ιδίων βεβαίως, τα διοικητικά και πολιτισμικά προσόντα που σπάνιζαν. Από την άλλη πλευρά, το σύνολο των μουσουλμάνων και ένα μέρος των Εβραίων κατοίκων (όσοι δεν είχαν σκοτωθεί ή μεταναστεύσει στη διάρκεια των συγκρούσεων) εγκατέλειψαν τη χώρα, ενώ μικρός αριθμός μουσουλμάνων προσπάθησε για να διατηρήσει τις ιδιοκτησίες του.

Σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, εξάλλου, παρατηρείται αργή αλλά σταθερή γεωγραφική μετακίνηση του αγροτικού πληθυσμού από τα ορεινά στα πεδινά, μετακίνηση που συνδέεται με τους μετασχηματισμούς του έγγειου καθεστώτος και τη διαθεσιμότητα εύφορων γαιών, τη βελτίωση των συνθηκών υγιεινής στα πεδινά και την αύξηση της ζήτησης ορισμένων εμπορευματικών γεωργικών προϊόντων. Συνολικά ο πληθυσμός που ζούσε σε αγροτικούς οικισμούς (τέτοιοι θεωρούνται συνήθως αυτοί που έχουν λιγότερους από 2.000 κατοί-

Κορσσιόδου, Επισκόπηση της Ιστορικής Εξέλιξης της Ελληνικής Κοινωνίας κατά τον 19ο αιώνα

παρέμενε στη βάση της αγροτική, παρότι σε όλο τον 19ο αιώνα η εμπορευματοποίηση της παραγωγής επιταχύνθηκε, ειδικά μετά το μέσον του αιώνα. Νέες πόλεις αναπτύχθηκαν πληθυσμιακά και οικονομικά (ο Πειραιάς, η Ερμούπολη, ο Βόλος, αλλά και η ίδια η Αθήνα), ενώ άλλες γνώρισαν στασιμότητα ή και συρρίκνωση. Το δημογραφικό μωσαϊκό και το οικιστικό πλέγμα αναμορφώθηκαν, λοιπόν, δραστικά. Παράλληλα, η διάλυση όλων των νομοκρατεστημένων ιεραρχιών του οθωμανικού «Παλαιού Καθεστώτος», απελευθέρωσε, νομικά τουλάχιστον, τους ανθρώπους από κάθε θεσμική αναστολή της κοινωνικής κινητικότητας και επανεισήγαγε και αναμόχλευσε τον κοινωνικό ιστό.

Η κοινωνική σύνθεση του πληθυσμού σε πόλη και ύπαιθρο

Η ταξική διάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας, και η έκφασή της στο πολιτικό και ιδεολογικό πεδίο, αποτελεί ένα από τα πιο αμφιλεγόμενα θέματα τα οποία αντιμετώπισε η πρόσφατη ελληνική ιστοριογραφία. Για την ακρίβεια, η ερμηνεία για τη «φύση» των πολιτικών και κοινωνικών συγκρούσεων στην ελληνική κοινωνία του 19ου αιώνα καθόρισε τις ιστοριογραφικές αντιλήψεις σχετικά με την ταξική συγκρότηση της τελευταίας. Πράγματι, οι στατιστικές πληροφορίες που συγκέντρωσαν οι κρατικές υπηρεσίες (Μακρής, 1972), ακόμα και αν θεωρηθούν ακριβείς κι αξιόπιστες, δεν διευκολύνουν τη διερεύνηση της ταξικής σύνθεσης της ελληνικής κοινωνίας, καθώς η ταξινόμηση του πληθυσμού σε κοινωνικο-επαγγελματικές κατηγορίες αναμειγνύει στην ίδια κατηγορία υποκείμενα με αντιθετικές θέσεις στην παραγωγή (εργοδότες, αυτοαπασχολούμενους, μισθωτούς), ενώ δεν αναλύει τις κατηγορίες αυτές ανάλογα με το ύψος του εισοδήματος ή της περιουσίας τους. Η ποσοτική διερεύνηση των στατιστικών των ετών 1861-1879 δίνει, λοιπόν, αμφιλεγόμενα και περιορισμένης χρησιμότητας αποτελέσματα ως προς την ταξική κατάσταση της κοινωνίας (βλ. Πίνακα 1)¹. Συνεπώς, μόνη εναλλακτική διεξόδος απέμεινε η προσέγγιση της ταξικής διάρθρωσης μέσω έμμεσων τεχνικών ποιοτικού χαρακτήρα και η προσέγγιση αυτή στηρίχθηκε από

Τα σχετικά δεδομένα των απογραφών του 1889 και του 1896 δεν διεωθήθη-
ν. Η απογραφή του 1907
κολούθησε άλλη μορφή
τάξης του ενεργού
πληθυσμού, βλ. Μακρής
972]

την αρχή, ήδη από τον Μεσοπόλεμο, στην αποτίμηση της φύσης και της έντασης των κοινωνικών ανταγωνισμών και, ιδίως, των πολιτικών και θεσμικών αποτελεσμάτων αυτών των συγκρούσεων.

Πίνακας 1. Οι κοινωνικο-επαγγελματικές κατηγορίες σύμφωνα με τις επίσημες στατιστικές

Βασικές κοινωνικο-επαγγελματικές κατηγορίες	1861	1870	1879/81	1861	1870	1879/81
κτηματίες	16.122	31.234	36.953	5,1%	6,9%	6,6%
έμποροι	(*)10.245	18.952	39.004	3,3%	4,2%	7,0%
«βιομήχανοι» [δηλαδή βιοτέχνες και τεχνίτες]	32.801	48.129	52.646	10,4%	10,7%	9,4%
ελεύθεροι επαγγελματίες (**)	1.021	2.275	4.476	0,3%	0,5%	0,8%
δασκαλοι	1.176	1.613	1.613	0,4%	0,4%	0,3%
κληρικοί	5.102	6.649	9.164	1,6%	1,5%	1,6%
δημόσιοι υπάλληλοι	3.553	5.343	7.606	1,1%	1,2%	1,4%
δημοτικοί υπάλληλοι	5.199	4.109	3.800	1,7%	0,9%	0,7%
καλλιτέχνες	1.346	958	1.910	0,4%	0,2%	0,3%
αγωγάτες	2.307	3.276	4.240	0,7%	0,7%	0,8%
ναυτικοί	19.303	25.178	22.151	6,1%	5,6%	4,0%
υπνρέτες	12.651	17.482	29.775	4,0%	3,9%	5,3%
εργάτες	(*) 17.342	22.665	46.618	5,5%	5,0%	8,3%
γεωργοί	147.507	218.027	239.416	46,9%	48,4%	42,9%
ποιμένες	38.953	44.532	52.799	12,4%	9,9%	9,5%
ανεξαρτίβωτα απασχόληση		6.216		1,1%		
άρρεν εργατικό δυναμικό	314.628	450.422	558.387	100%	100%	100%
δασκάλες		460		1,9%		
μαίες		832	841	7,7%	4,4%	3,6%
υπνρέτριες		7.724	16.710	71,5%	62,4%	70,7%
εργάτριες	(*) 2.250	5.735	5.623	20,8%	33,1%	23,8%
θγλυ εργατικό δυναμικό	10.806	17.312	23.634	100%	100%	100%
Πληθυσμός και εργατικό δυναμικό ως % στο πληθυσμό	1.096.864	1.457.894	1.947.760	29,7%	32,1%	29,9%

(*) εκ των οποίων 793 μεγαλύτεροι. (**) φαρμακοποιοί, γιατροί, δικηγόροι και δημοσιογράφοι.
(*) κατ' εκτίμηση (σε πλάγια).

Μετά τη μεταπολίτευση, η πρόσφατη ιστοριογραφία θεώρησε ότι η οξυψία και η ιδεολογική καθαρότητα των πολιτικών συγκρούσεων του 19ου αιώνα είχε υπερεκτιμηθεί και ότι, συνεπώς, οι πολιτικές συγκρούσεις που οδήγησαν στη διαμόρφωση ενός λειτουργικού και φιλελεύθερου κοινοβουλευτικού συστήματος δεν αντανακλούσαν ταξικές συγκρούσεις ανάλογες προς αυτές των ευρωπαϊκών χωρών, αλλά ερμηνεύονταν πλέον ως αποτελέσματα ιδιοτελών συγκρούσεων, χωρίς σαφείς ιδεολογικές αρχές, μεταξύ του στέμματος και περιφερειακών ομάδων της πολιτικής ελίτ, με έπαθλο τη νομή της εξουσίας, δηλαδή ως ενδείξεις της αυτονομίας του πολιτικού από το οικονομικό πεδίο, και κυρίως ως εκφάνσεις της συνέχειας των επαναστατικών πελατειακών σχέσεων επί των οποίων στηριζόταν το εγχώριο πολιτικό σύστημα τόσο πριν όσο και μετά την Επανάσταση του 1821. Οι ομοιογενείς πολιτικές πρακτικές και κοινωνικές συμπεριφορές όλου του πολιτικού προσωπικού θεωρήθηκε ότι οφείλονταν στις πελατειακές σχέσεις που ύφαιναν όλες τις πολιτικές ομάδες και κόμματα και εξέφραζαν την αδιαφιλονίκητη κυριαρχία μιας εγχώριας πολιτικής ελίτ, απογόνων των προεπαναστατικών προκρίτων και καπεταναίων. Δεν είναι η θέση τους στην παραγωγή (ως γαιοκτημόνων, βιομηχάνων ή εμπόρων) που τους επέτρεπε να ιδιοποιούνται το παραγόμενο κοινωνικό πλεόνασμα, αλλά η «οιονεί μονοπωλιακή» πρόσβαση στην εξουσία και στη διανομή των κρατικών πόρων που τους επέτρεπε να καρπώνονται προσόδους και να διανέμουν εισοδήματα στους οπαδούς και υποστηρικτές τους, εξασφαλίζοντας την αναπαραγωγή της κοινωνικής τους θέσης και του πολιτικού τους κύρους. Αντίθετα, σύμφωνα με το ερμηνευτικό αυτό ρεύμα, ό,τι μπορούμε να αποκαλέσουμε επιχειρηματική αστική τάξη, δηλαδή οι έμποροι, οι τραπεζίτες, οι εργοστασιάρχες και οι λίγοι μεγάλοι γαιοκτήμονες, κατά κανόνα δεν ασχολούνταν οι ίδιοι με την πολιτική, σε εθνικό ή τοπικό επίπεδο, και συχνά δεν μπορούσαν να το κάνουν επειδή ήταν ετερόχθονες ή ζούσαν στο εξωτερικό και δεν ήταν Έλληνες πολίτες². Συμμάχουσαν κοινωνικά και συγκροτούσαν γαμήλιες συμμαχίες με την πολιτική ελίτ αλλά διαπρούσαν τον διακριτό τους ρόλο και χαρακτηριστικά μέχρι το γύρισμα του αιώνα.

Ειδικότερα, ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς (1984) υποστήριξε ότι αυτές οι δύο κοινωνικές ομάδες – το πολιτικό προσωπικό και η ανά-

τακτη κρατική ιεραρχία, από τη μια, και οι καθεαυτοί επιχειρηματίες αστοί, από την άλλη, αποτελούσαν δύο διακριτές μερίδες της αστικής τάξης, την πρώτη μάλλον αποκάλυψε κρατική αστική τάξη ώστε να την διακρίνει από την κατ'εξοχήν αστική τάξη. Η αντίληψη αυτή έτυχε ευρείας αποδοχής, και ο Γιώργος Μαυροκορδάτος (1983) την υιοθέτησε και την χρησιμοποίησε για να ερμηνεύσει τις κοινωνικο-οικονομικές βάσεις του Εθνικού Διχασμού. Ο Χρήστος Λυριντζής (1991), μελετώντας σε βάθος το πολιτικό προσωπικό και τους αστούς της Αχαΐας κατά τον 19ο αιώνα, διατύπωσε την άποψη ότι οι δύο αυτές αρχικά διακριτές μερίδες συγχωνεύτηκαν ήδη μετά την όγδοη δεκαετία του 19ου αιώνα, καθώς η αναπαραγωγή της οικονομικής βασιλείας και του πολιτικού κεφαλαίου της πρώτης ήταν πλέον αδύνατη με τις πολιτικές, έγγειες και φορολογικές μεταρρυθμίσεις των ετών 1862-1881, ενώ οι απόγονοι της επιχειρηματικής αστικής τάξης (κυρίως δικηγόροι) ενεπλάκησαν ενεργά πλέον στην πολιτική.

Συνεπώς, παρότι τα ποσοτικά δεδομένα και τα τεκμήρια ήταν σχετικά λίγα για την κοινωνική διάρθρωση των πόλεων, αυτό δεν εμπόδιζε την έρευνα να προσδιορίσει την κυρίαρχη θέση των ανώτερων στρωμάτων της αστικής τάξης. Οι πλούσιοι έμποροι, εργοστασιάρχες, τραπεζίτες, κτηματίες και ανώτατοι κρατικοί αξιωματούχοι είναι εμφανώς μέλη των κοινωνικά και πολιτικά προβλεπόμενων οικογενειών. Σε αυτές ανήκουν και όσοι αποτελούν το αντίστοιχο της ιταλικής *borghesia humanistica*: δικηγόροι, συμβολαιογράφοι, γιατροί, φαρμακοποιοί και άλλοι ελεύθεροι επαγγελματίες και δημόσιοι λειτουργοί (καθηγητές, δικαστές κ.ά.)³. Οι σπουδές σε ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα, και βεβαίως κυρίως στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, αποτέλεσαν από ενωρίς βασική δίοδο διείσδυσης στα δημόσια αξιώματα, στη διοίκηση και, γενικότερα, στην κυρίαρχη αστική τάξη.

Όλοι αυτοί, κάτοχοι σημαντικής ακίνητης και κινητής περιουσίας, αποτελέσαν από τις πρώτες ήδη δεκαετίες της ύπαρξης του νέου ανεξάρτητου κράτους τη βασική ομάδα που κατείχε, λόγω ύψους εισοδημάτων και περιουσίας, το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι στις δημοτικές εκλογές και το προνόμιο να επιλέγονται ως ένορκοι στα δικαστήρια. Ο Γιώργος Μητροφάνης (1996) ανέλυσε συστηματικά τους καταλόγους ενόρκων της περιόδου 1849-1861 και διαπίστωσε ότι, στα 1860 περίελαίβαναν 8.337 άτομα ή περίπου το 2,62% των ενή-

3. Η κατάταξη των υποκειμένων σε μία κοινωνικο-επαγγελματική κατηγορία έχει συχνά μικρή σημασία, καθώς συναντούμε, σε διαφορετικές πηγές (καταλόγους ενόρκων ή εκλογέων), τον ίδιο άνθρωπο να αναπροσδιορίζεται διαδοχικά ως κτηματίας, δικηγόρος ή έμπορος.

Παλαιότερα έγινε έντονη ζήτηση σχετικά με τη θέση των ισχυρών Ελλήνων εφλασιούχων ομογενών την ελληνική κοινωνία. Ώς να είναι Έλληνες ελίτες, ή και να ζουν στην άγρια, απέκτησαν έντονη προσηλωμένη στην οικονομική τους δύναμη και τη σταθερή παρουσία τους σε εθνικούς ευεργετών και ελπιζομένων προτύπων καθώς μετά το 1870 πολλοί από αυτούς εγκαθίσταται εν μέρει ή οριστικά στην Αθήνα προσφέροντας λευκά πρότυπα κοινωνικής συμπεριφοράς. Επενδύσεις των πόλεων του δημόσιου χρέους και επενδύσεις στις μεγάλες ελληνικές επιχειρήσεις (τράπεζες, αεροδρόμια και άλλες Ανώνυμες Εταιρείες). Θα αποτελέσουν από το τελευταίο τρίτο του 19ου αιώνα ισχυρότατο πόλο αλληλικής επιρροής, αντίμενο φθάνου για πολλούς και πολιτικό πρότυπο για τα ανώτατα στρώματα των εγχώριων αστών (εργλός, 2005, σσ. 35-56 506-509).

λικών ανδρών που ασκούσαν επάγγελμα κατά την απογραφή πληθυσμού του 1861. Συμπεριλαμβάνονταν συγκεκριμένα το 41% των δικηγόρων, το 29% των κτηνιάτρων, το 22% των φαρμακοποιών, το 18% των ιατρών και, τέλος, το 9% γενικώς των εμπόρων. Στην τελευταία περίπτωση όμως είναι φανερό ότι πίσω από την κατηγορία «έμποροι» κρύβονταν δύο διακριτές ομάδες. Πράγματι, οι έμποροι που ήταν επιλέξιμοι για ένορκο ανέρχονταν σε 947 στους οποίους περιλαμβάνονταν προφανώς σχεδόν όλοι οι καταμετρημένοι 793 «μεγαλέμποροι» της απογραφής του 1861 και μερικοί (ίσως 150-200) από τους υπόλοιπους εμπόρους (9.542 κατά την απογραφή του 1861). Πέραν των προαναφερθεισών κατηγοριών μόνο οι δάσκαλοι (6%) υπερ-αντιπροσωπεύονταν μεταξύ των ενόρκων, και αυτό προφανώς λόγω της νομοθετικής πρόβλεψης που απέδιδε το δικαίωμα του ενόρκου στους διδασκάλους και τους απόφοιτους του Πανεπιστημίου. Όλα τα άλλα επαγγέλματα βρίσκονταν κάτω από το 3%. Είναι φανερό ότι την κυρίαρχη τάξη συγκροτούσαν μεγαλέμποροι, γαιοκτήμονες, ανώτατοι δημόσιοι λειτουργοί και η αφοκρέμα των ελεύθερων επαγγελματιών (δικηγόροι, γιατροί κ. ά.). Φυσικά σε αυτούς πρέπει να προσθέσουμε τους πιο πλούσιους από τους «τεχνίτες» (τους «βιομηχάνους» των στατιστικών μας) και τους «γεωργούς», συνολικά 1.187 άτομα.

Είναι κυρίως οι προαναφερθέντες που, πρώτοι από όλους τους άλλους Έλληνες, στελέχωναν τους νέους θεσμούς της δημοσίας και της ιδιωτικής κοινωνίας και συναλλάσσονταν μαζί τους: ανελάμβαναν δημόσια αξιώματα, συναλλάσσονταν με τις τραπεζικές και ασφαλιστικές εταιρείες, χρησιμοποιούσαν και εκμεταλλεύονταν τα σύγχρονα μέσα μεταφοράς και επικοινωνιών, μετείχαν ως αναγνώστες ή συγγραφείς εφημερίδων και βιβλίων στη δημόσια σφαίρα, που τα χρόνια εκείνα συγκροτήθηκε. Αποτελούσαν μέλη φιλανθρωπικών και δημόσιων θεσμών και, αναλαμβάνοντας αυτοβούλα την εκπροσώπηση του ορθού λόγου και του σύγχρονου πνεύματος ορθοπραξίας, επιζητούσαν να νοθεύσουν ή να ελέγξουν τα υπόλοιπα λαϊκά στρώματα, σε πόλη και ύπαιθρο. Οι αστοί είχαν αίσθηση της κοινότητας όχι μόνον των συμφερόντων τους αλλά και του τρόπου ζωής και της πολιτισμικής τους ταυτότητας. Ο Γιάννης Γιαννιτσιώτης (2006), μελετώντας αναλυτικά τους αστούς μιας νέας δυναμικά αναπτυσσόμενης πόλης, του Πειραιά, τον 19ο αιώνα, επιμένει στους πολιτισμικούς παράγοντες

και τις κοινωνικές πρακτικές που επέτρεψαν την ομογενοποίηση ενός κατά τα άλλα ετερογενούς συνόλου και τη διαμόρφωση και ανάδειξη μιας κοινής τοπικής και ταξικής ταυτότητας – ταυτότητας που συγκροτήθηκε και χάρη στην πολιτισμική αντίστιξη προς τον ελλοχεύοντα «άλλο», τα απειλητικά λαϊκά εργατικά στρώματα.

Αν η κοινωνική κορυφή ήταν σαφώς διακριτή, τα σύνορα μεταξύ της αστικής τάξης και των ευπορότερων λαϊκών στρωμάτων ήταν διαπραγματεύσιμα, ευρεία και διαπερατά. Η ιδιοκτησία και η επικερδής χρήση του κεφαλαίου (ως τοκιστές ή εργοδότες), παρά τη διαφορά των μεγεθών, αποτέλεσε τον συνεκτικό ιστό που συνένωσε και διαμόρφωσε κοινά συμφέροντα για τα αστικά και τα ευρύτερα στρώματα που μπορούμε να αποκαλέσουμε «μικροαστικά». Πρόκειται για τους μικρούς εμπόρους και τοκιστές, τους επιτυχημένους καταστηματάρχες και τεχνίτες, τους φιλόδοξους ελεύθερους επαγγελματίες και δημόσιους υπαλλήλους, που επιδίωκαν να ενσωματωθούν στην κορυφή της αστικής πυραμίδας ενώ άλλοι από αυτούς –ίσως και οι περισσότεροι– προσπαθούσαν να αποφύγουν την αποπώχυνση και την υποβάθμιση της κοινωνικής τους θέσης. Ο τελευταίος αυτός κίνδυνος ήταν μονίμως παρών ακόμα και για τους ευπορότερους. Παρότι, λοιπόν, η μικρή ιδιοκτησία και η ανεξάρτητη μικρής κλίμακας παραγωγή σε πόλη και ύπαιθρο κυριαρχούσαν, δεν πρέπει να υποθέσουμε ότι η πλειοψηφία του πληθυσμού αποτελείτο από ανεξάρτητα και οικονομικά βιώσιμα νοικοκυριά, την ευμάρεια των οποίων περιόριζε μόνο η χαμηλή παραγωγικότητα της οικονομίας.

Ο Σεραφείμ Σεφεριάδης (1995) άσκησε πειστική κριτική στο επιχείρημα ότι η διαδεδομένη σε ύπαιθρο και πόλεις μικρο-ιδιοκτησία καθώς και η κυριαρχία της μικρής εμπορευματικής παραγωγής διαμόρφωσαν μία κοινωνία σχετικά φτωχών ως προς την Ευρώπη, αλλά οικονομικά βιώσιμων και κοινωνικά ικανοποιημένων –συνεπώς συντηρητικών– κατόχων μικρών κλήρων και επιχειρήσεων. Οι μικροί έμποροι και τεχνίτες μετεωρίζονταν κυρίως «μεταξύ προλεταριάτου και ενδεούς φτωχολογίας» και πολύ λιγότερο φιλοδοξούσαν να ενσωματωθούν στα κατώτατα στρώματα της εύπορης αστικής τάξης. Η μικρο-ιδιοκτησία, διαδεδομένη σε πόλη και ύπαιθρο, δεν κρύβει την ανεπάρκεια των εισοδημάτων και την αβεβαιότητα των κατό-

4. Μακροπρόθεσμα, σε όλο τον 19ο αιώνα, το μέσο κατά κεφαλή εισόδημα αυξήθηκε σε συγκρίσιμους προς την Ευρώπη ρυθμούς. Όμως, δεν γνωρίζουμε αν η σχετική ευημερία των στατιστικών μέσων όρων διακετόταν ισομερώς σε όλες τις κοινωνικές τάξεις. Μας λείπει γι' αυτό η γνώση της διακύμανσης των ημερομισθίων και της κατανομής εισοδημάτων και πλούτου. Πάτω, μέχρι την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, οι σταθμένες ταμειευτηρίου με προνομιακό επιτόκιο αι ανώτατο όριο αποταμιύματος] ήταν ιδιαίτερα αμυλές ως ποσοστό τόσο τί του συνόλου των καταέσεων όσο και επί του

χών της για την κοινωνική τους θέση, στοιχεία που θέτουν σε αμφισβήτηση την παλαιότερα διαδεδομένη άποψη για την αριθμητική κυριαρχία διαθρησκευτικά συντηρητικών «μικροαστών» και κοινωνικά «μη συνειδητοποιημένων» εργατών και φτωχολογιάς.

Απέναντι στους «μικροαστούς», η φτωχολογία της πόλης είναι ο μεγάλος άγνωστος της ιστοριογραφίας μας, καθώς ελάχιστες μελέτες στράφηκαν στην εξακρίβωση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της. Γεωργοί που παροδικά εργάζονταν ως χειρώνακτες στις γειτονικές πόλεις, εργάτες απασχολούμενοι εποχικά ή σταθερότερα, υπηρέτες, ναυτικοί, χαμηλόμισθοι υπάλληλοι του δηρισίου και ιδιωτικού τομέα, αλλά και μικρές εμβέλειας έμποροι, επιτηδεύματιες και βιοτέχνες επιβίωναν χωρίς να εξασφαλίζουν αποταμιεύσιμα πλεονάσματα, όπως μαρτυρεί η μονίμως αναιμική παρουσία των λαϊκού χαρακτήρα «καταθέσεων ταμειευτηρίου» στα ενχώρια τραπεζικά ιδρύματα⁴. Παράλληλα, τα μεσαία και ιδίως τα κατώτερα λαϊκά στρώματα των πόλεων υπόκειντο στην αυξανόμενη από το τελευταίο τρίτο του 19ου αιώνα πίεση της φορολογίας και στις αρνητικές για την αγοραστική τους δύναμη επιπτώσεις από την υποτίμηση της χάρτινης δραχμής. Η διάγκωση του εξωτερικού χρέους, από το 1878 και εξής, και η μετακύλιση του φορολογικού βάρους, που παλαιότερα έπληττε την ακαθάριστη γεωργική παραγωγή στην ύπαιθρο, επί της λαϊκής κατανάλωσης των πόλεων, μέσω της αύξησης της έμμεσης φορολογίας (Δεριπλής, 2005, σσ. 735-742), επιβάρυνε πλέον τη θέση των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων της πόλης. Στρεφόμενοι και πάλι στο πεδίο της πολιτικής έκφρασης των κοινωνικών συγκρούσεων, δεν είναι βεβαίως άνευ σημασίας οι γεγονότα ότι καθώς οι πολιτικές και ιδεολογικές αντιπαράθεσεις οξύνονταν κατά την τελευταία δεκαετία του αιώνα και εξής, όλο και περισσότερο μέλη των λαϊκών στρωμάτων ριζοσπαστικοποιούνταν και συμμετείχαν σε βίαιες συγκρούσεις, με αποκορύφωμα την ενεργό υποστήριξη των Συνδέσμου των Συντεχνιών στο Κίνημα του Γουδί.

Αντίστοιχη προς την ασάφεια των διαχωριστικών γραμμών μεταξύ αστών και μικροαστών, είναι η ατελής διαφοροποίηση μεταξύ των καθεαυτο «προλεταρίων», όσων, δηλαδή, ζούσαν κυρίως από την έμμεση εργασία τους, και όσων μόνον εποχικά και παροδικά πωλούσαν την εργατική τους δύναμη, ενώ τα οικογενειακά τους εισο-

δήματα προέρχονταν από ευρύτερης κλίμακας δραστηριότητες. Η ελληνική βιομηχανία χαρακτηριζόταν από μικρές παραγωγικές μονάδες που λειτουργούσαν εποχικά και χωρίς μεγάλες επενδύσεις σε πάγιο εξοπλισμό, ενώ απασχολούσε προσωπικό χαμηλής εξειδίκευσης και γενικά κατείχε περιθωριακή θέση στον διεθνή καταμερισμό εργασίας. Η ίδια η φύση της προϋποθέτει ότι η εργατική τάξη δεν διαθέτει μέγεθος και χαρακτηριστικά ανάλογα με αυτά της Βορειοδυτικής Ευρώπης (Λιάκος, 1988α, 1988β· Παπαστεφανάνη, 2009). Παρ' όλα αυτά, όπως έδειξαν και οι πρόσφατες μελέτες, είχε σχηματισθεί στις πόλεις, γύρω από τις λίγες βιομηχανίες, ένας σχετικά μικρός αλλά αξιόλογος πληθυσμός που ζούσε από την απασχόλησή του στη μεταποίηση. Αν σε αυτούς προσθέσουμε τους εργαζόμενους στην εμπορική ναυτιλία και τους υπηρέτες, ο αριθμός των μισθοσυντηρητών οικογενειών αυξάνει σημαντικά (Παπαστεφανάνη, 2009).

Ο Αντώνης Λιάκος (1993, σσ. 74-83) επισήμανε, για τις κατώτερες τάξεις της πόλης, τη σημασία του νοικοκυριού, το οποίο αποτελεί τη μονάδα συλλογής εισοδημάτων (income pool unit) που επιτρέπει την επιβίωση των μελών του παρά την εποχική, πολύμορφη και ασταθή απασχόλησή τους. Στο ίδιο συντελεί η ευρύτερη οικογενειακή αλληλεγγύη καθώς και οι σχέσεις των κατοίκων της πόλης με το χωριό καταγωγής τους, απ' όπου προέρχονται τρόφιμα, εισοδήματα (από την πιθανή εκμετάλλευση της μικρής ιδιόκτητης περιουσίας ή του μεριδίου στην οικογενειακή γη) και ίσως εποχικές δυνατότητες απασχόλησης και προσδοκίες επιτροφής αργότερα (εν είδει ασφάλισης γήρατος κ.λπ.). Με άλλα λόγια, τα ημερομίσθια του αρχηγού του νοικοκυριού δεν χρειάζεται να εξασφαλίζουν την κοινωνική και υλική αναπαραγωγή της εργατικής οικογένειας, αφού αυτό το επιτυγχάνουν συμπληρωματικές εισροές.

Η μικρή κλίμακα και η χαμηλή παραγωγικότητα των επιχειρήσεων (που προσέφεραν χαμηλούς μισθούς και επίπεδο διαβίωσης στο εργατικό πληθυσμό), η πρόσκαιρη και εποχική απασχόληση, παράλληλα με την πολλαπλότητα και συμπληρωματικότητα των οικογενειακών εισοδημάτων, καθιστούσαν τον συνδικαλισμό ελάχιστα αποτελεσματικό και διευκόλυναν τη διαμόρφωση μικρο-τοπικιστικών και οικογενειακών-πατερναλιστικών σχέσεων και αισθημάτων, που, με τη σειρά τους, αποτέλεσαν τον βασικό πυρήνα για τη δια-

ενεργητικού των τραπεζών, πράγμα που επιβεβαιώνει την υπόθεση ότι τα χαμηλότερα «μικροαστικά» στρώματα [και μείζονι λόγω τα λαϊκά] δεν είχαν ρευστά διαθέσιμα προς αποταμίευση. Μόνο κατά το γύρισμα του 20ού αιώνα παρατηρείται, για πρώτη φορά, ουσιαστική αύξηση των καταθέσεων ταμειευτηρίου, και συνεπώς αύξηση των αποταμιευμάτων των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων των πόλεων [Κωστής, 1988, σσ. 72-74]. Σημειώνεται μάλιστα και η ίδρυση στην πρωτεύουσα ειδικών πιστωτικών ιδρυμάτων, όπως η Λαϊκή Τράπεζα, που προορίζονταν για μια τέτοια πελατεία.

μόρφωση των σχέσεων αλληλεγγυότητας μεταξύ των εργατικών πληθυσμών. Η σχετική αδυναμία του συνδικαλιστικού κινήματος και η έλλειψη κοινωνικών συγκρούσεων στη χώρα δεν θα πρέπει, λοιπόν, να μετατρέπονται σε τεκμήριο για την ανυπαρξία εργατικών στρωμάτων. Είναι πολύ περισσότερο τεκμήριο της αδυναμίας συγκρότησης μιας ανεξάρτητης πολιτισμικής ταυτότητας που θα κινητοποιούσε τους εργατικούς πληθυσμούς για την υπέρσπιση των συνδικαλιστικών δικαιωμάτων τους και οικονομικών τους συμφερόντων. Η πολιτική των βιομηχανών δεν ήταν αμέτοχη στο αποτέλεσμα αυτό. Η Λίδα Παπαστεφανιάκη (2009) έδειξε ότι η επιχείρηση Ρετοίνα (η μεγαλύτερη βιομηχανία κλωστοϋφαντουργίας στον 19ο αιώνα) ευνουσίαζε την απασχόληση μελών της ίδιας οικογένειας στο εργοστάσιο, και, καταβάλλοντας άνισα ημερομίσθια (κατά φύλο και ηλικία), αναπαρήγαγε τους έμφυλους ιεραρχικούς ρόλους στον χώρο παραγωγής, αλλά και μέσα στην ίδια την εργατική οικογένεια. Με τον τρόπο αυτό διευκόλυνε την πειθάρχηση του εργατικού δυναμικού και την επικύρωση του «λογικού κορφομορφισμού» της κοινωνίας. Η οξεία οικονομική, κοινωνική και ιδεολογική κρίση του γυρίσματος του αιώνα, που οδήγησε και σε μικρή αλλά διακριτή άνοδο της απήχησης των σοσιαλιστικών ιδεών και ομάδων, είχε αποφασιστική επίδραση στην όξυνση των απεργιακών κινητοποιήσεων και στην οργάνωση των πρώτων εργατικών συνδικάτων. Μπορούμε πλέον να διακρίνουμε την αργή και σταδιακή συγκρότηση μιας ξεχωριστής εργατικής κοινωνικής ταυτότητας, διαμορφωμένης σε αντιπαράθεση προς αυτή των αστών (Φουρνάπουλος, 1999). Η ιστορία της εργατικής τάξης ως κοινωνικού μορφώματος με ενεργό συνείδηση και διακριτή πολιτισμική ταυτότητα είναι φαινόμενο κυρίως του 20ού αιώνα.

Για τους πληθυσμούς της υπαίθρου, επίσης, διαμορφώθηκε μετά τη μεταπολίτευση η συνείδηση των περισσότερων ερευνητών ότι, με την εξαίρεση των εξαρτημένων άκληρων καλλιεργητών των τοιφλικιών, η ταξική διάθρωση ήταν ιδιαίτερα εξισωτική και ότι κυριάρχησαν ο μικρός ασφαλής κλήρος και η άμεση οικογενειακή εκμετάλλευση. Η μεγάλη γαιοκτησία, παρότι παρούσα κατά τόπους στη Βόρεια Εύβοια και την Ανατολική Στερέα, θεωρήθηκε ότι είχε εξίσου μικρή επιρροή στην παραγωγικότητα της υπαίθρου (Σαββανίδης, 1999).

γαιοκτησιών σε μικρού μεγέθους βιώσιμους κλήρους των επίμορτων καλλιεργητών) και στην ταξική διάθρωση, λόγω του γεγονότος ότι οι περισσότεροι γαιοκτήμονες λάμβαναν το μεγαλύτερο μέρος των εισοδημάτων τους από άλλες πηγές. Η άποψη αυτή, εκτός από αναφορές παρατηρητών της εποχής, στηρίχθηκε στην παραδοχή ότι οι εθνικές γαίες κατέχονταν με ασφάλεια και εξισωτικά από τους καλλιεργητές τους μέχρι το 1871, οπότε και διανεμήθηκαν με ευνοϊκούς όρους στους κατόχους τους⁵. Οι εθνικές γαίες δεν απειλήθηκαν ουσιαστικά με ιδιοποίηση από τους ισχυρούς προκρίτους και στρατιωτικούς που αποτέλεσαν την κυρίαρχη πολιτική τάξη μετά την Επανάσταση (Τσουκαλάς, 1983). Η απουσία και πάλι κοινωνικών και πολιτικών συγκρούσεων στη νότια ελλαδική υπαίθρο θεωρήθηκε ότι επικύρωνε την αντίληψη αυτή που ήταν, εξάλλου, κοινός τόπος σε πολλούς συντηρητικούς δημοσιολογούντες του 19ου αιώνα.

Νεότερες έρευνες έχουν υπονομεύσει αυτή την αντίληψη, καθώς επίσης και την πεποίθηση ότι οι πελατειακές σχέσεις ερμηνεύουν αποτελεσματικά τα φαινόμενα του πολιτικού πεδίου στην υπαίθρο (Χατζηϊωσήφ, 1994). Η λεπτομερής έρευνα του Αλέξη Φραγκιάδη (1990, σσ. 93-123) στην περιοχή της Αμαλιάδας έδειξε ότι η διανομή των εθνικών γαίων του 1871 στις περιοχές της σταφιδοκαλλιέργειας ευνόησε τους κατά τόπους ισχυρούς εμπόρους και προκρίτους που συγκέντρωσαν γη εκμεταλλευόμενοι τα παράθυρα του νόμου. Στην συνέχεια, κατά κανόνα, οι ιδιοκτήτες μοιράσθηκαν τις γαίες αυτές με τους καλλιεργητές που ανέλαβαν, μέσω εμπορευτικών συμβολαίων, να τις μετατρέψουν σε κερδοσκοπικές φυτείες αμπελιού και σταφίδας. Η διανομή των εθνικών γαίων δεν μεταβίβασε συνεπώς τις εθνικές γαίες απλώς στους άμεσους καλλιεργητές τους, ούτε οι έμποροι και πρόκριτοι απείχαν από προσαρθείσες ιδιοποιήσεις των δημόσιων γαίων σε όλο τον 19ο αιώνα. Κατά τόπους, ειδικά στη Δυτική Πελοπόννησο, σχηματίστηκε μία ισχυρή ομάδα σταφιδο-κτηματιών που σπριζόνταν ευρέως στη χρήση έμμεσης εργασίας. Εξάλλου, και άλλοι ερευνητές και πηγές έχουν τεκμηριώσει την ύπαρξη κοινωνικών ανισοτήτων και συγκρούσεων στην ελληνική υπαίθρο. Η ανισότητα δεν παράγεται μόνο από τη διαφορά στην έκταση των εκμεταλλευσόμενων σε απόλυτα μεγέθη, αλλά και από τη σύνθεση των επιλεγμένων

5. Τις εθνικές γαίες προεπαναστατικά κατείχαν το σθολογικό δημόσιο και τα μουσουλμανικά ευαγή ιδρύματα και ιδιώτες και, μετά το 1821, τις καλλιεργούσαν πλέον χριστιανοί καλλιεργητές με κατ' ουσία ασφαλή και διηνεκή δικαιώματα κατοχής και χρήσης έναντι ενός έγγειου κανόνα.

6. Έτσι, ο κάτοχος οικογενειακού κλήρου είκοσι στρεμμάτων σταφίδας χρειάζεται να προσλάβει έμμεσους εργάτες γης, ενώ ο κάτοχος εκατό στρεμμάτων, που καλλιεργούνται με δημητριακά και από τα οποία τα μισά ίσως αγροασπύονταν, δεν έχει

και ειδικά των αροτριώντων. Οι κάτοχοι μικρών κλήρων συχνά δεν διατηρούσαν ζευγάρι αροτριώντων ζώων και πολλές φορές χρειάζονταν να ενοικιάσουν τις υπηρεσίες άλλων γεωργών κατόχων τέτοιων ζευγαριών. Έχει υπολογισθεί όμως ότι στην περίπτωση αυτή ένα σημαντικό μέρος του παραγόμενου πλεονάσματος κατέληγε στους εκμισθωτές αροτριώντων, που εκμεταλλεύονταν την ιδιοκτησία του σπείζοντος παραγωγικού συντελεστή (Πετμεζάς, 1993, σσ. 292-297).

Φυσικά στο ταξικό μωσαϊκό της υπαίθρου πρέπει να προστεθούν οι κολίγοι, δηλαδή οι εξαρτημένοι γεωργοί καλλιεργητές κλήρων των μεγάλων τσιφλικιών, των οποίων η κοινωνική θέση, ενώ ήταν αξιοζήλευτη πριν το 1800, υποβαθμίστηκε σοβαρά κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα καθώς ο «εκσυγχρονισμός» των γαιοκτηνικών θεσμών, δηλαδή η επιβολή του νεοπαγούς δικαϊώματος της απόλυτης ιδιοκτησίας της γης, ενίσχυσε τη θέση των γαιοκτημόνων σε βάρος των εμπράγματων δικαιωμάτων των εξαρτημένων χωρικών, τόσο στην ανεξάρτητη Ελλάδα όσο και στις επαρχίες που ήταν ακόμη οθωμανικές. Τα ισχυρά διπνεκή εμπράγματα δικαιώματα των κολίγων στον καλλιεργούμενο κλήρο και στη χρήση των συλλογικών πλουτοπαραγωγικών πόρων (ύδατα, βοσκότοποι και δάση) επιδιώχθηκε να περιοριστούν σε απλές παροδικού χρόνου αγροληπτικές συμβάσεις, ούτως ώστε μία ισχυρή τάξη εξαρτημένων κληρούχων καλλιεργητών να μετατραπεί σε ένα σώμα άκληρων πρόσκαιρων αγροληπτών με περιορισμένα δικαιώματα πρόσβασης στους συλλογικούς πόρους της κοινότητας. Η οξύτητα της σύγκρουσης στην ανεξάρτητη Ελλάδα, μετά την προσάρτηση της Ηπειροθεσσαλίας, δεν πρέπει να εκπλήσσει. Στις οθωμανικές επαρχίες η αντίσταση των εξαρτημένων καλλιεργητών ήταν εκ των πραγμάτων λιγότερο ισχυρή, αλλά δεν ήταν απύσχα. Οι δημοκρατικοί θεσμοί και η πολιτική και ιδεολογική στήριξη που παρέχονταν λόγιοι και αστοί στο αγροτικό κίνημα της Ηπειροθεσσαλίας σίγουρα ενίσχυσαν τη θέση των κολίγων.

Είναι αδύνατον να αναπαραστήσουμε με ακρίβεια ποσοτικά την κοινωνική διαστρωμάτωση της υπαίθρου καθώς η διανομή του πληθυσμού της υπαίθρου σε τέσσερις κοινωνικο-επαγγελματικές κατηγορίες (κτηματίες, γεωργούς, ποιμένες και εργάτες), σύμφωνα με την απογραφή πληθυσμού του 1861, δεν μπορεί να μεταφραστεί εύκολα

κρίση που με την πάροδο των χρόνων και την ανάπτυξη της εμπορευματικής οικονομίας έχανε τον καθαρό χαρακτήρα της) είχε όμως, σύμφωνα με όλες τις μαρτυρίες, λάβει σαφώς τον χαρακτήρα ταξικού σύμφωνο με άλλες τις μαρτυρίες, οι ίδιοι στα κτήματα που κατείχαν και όσων χρησιμοποιούσαν έμμισθους εργάτες ή εκμισθώναν τη γη τους σε αγρολήπτες. Τόσο οι γεωργοί όσο και οι κτηματίες αντιπαρίσταντο ως ιδιοκτήτες γης προς τους άκληρους κολίγους και τους εργάτες γης, οι οποίοι ζούσαν κυρίως από την έμμιση εργασία τους. Οι ποιμένες φαίνεται να αποτελούν μία ενδιάμεση κατηγορία κολίγων ζώων και βοσκοτόπων (και μονάχα δευτερευόντως καλλιεργησιμής γης) που ήταν ανεξάρτητοι παραγωγοί, παρότι δεν ήταν σπάνιο να εκμισθώνουν τις ειδικές τους υπηρεσίες.

Δύο γραμμές διάκρισης χώριζαν συνεπώς τον πληθυσμό της υπαίθρου: η ιδιοκτησία (κυρίως γης αλλά και ζώων) και η χειρωνακτική απασχόληση. Μόνο στη Βορειοανατολική Στερέα και την Ηπειροθεσσαλία, μετά το 1881, αυτές οι δύο γραμμές διάκρισης σχεδόν συνέπιπταν και συνεπώς οι κοινωνικές συγκρούσεις έλαβαν πιο οξυμμένο χαρακτήρα, ειδικά στο γύρισμα του 20ού αιώνα. Στην Πελοπόννησο και τα Επάνησα, εκεί όπου κυριαρχούσαν οι εμπορευματικές εξαγωγικές φυτείες, οι έμμισθοι εργάτες συχνά ήταν εποχικοί και έρχονταν από άλλες περιοχές, όπου όμως είχαν οι ίδιοι μικρούς ή μεσαίους κλήρους. Παρότι πολλοί κάτοχοι φυτειών χρησιμοποιούσαν περιορισμένα έμμισθη εργατικά δύναμη για να συμπληρώσουν εποχικά την οικογενειακή εργασία, η τελευταία ήταν κατά βάση το αποφασιστικό στοιχείο για την οικονομική επιβίωση του νοικοκυριού τους. Η προσφυγή των μικροκαλλιεργητών σε σχετικά χαμηλότοκο δανεισμό από τους εμπόρους που προαγόραζαν την παραγωγή και η πώληση σε ικανοποιητικές τιμές της παραγωγής ήταν οι παράγοντες που θα τους επέτρεπαν την επιβίωση ή και τη σχετική ευμάρεια. Η κύρια κοινωνική αντίθεση στις περιοχές αυτές δεν εκφραζόταν, λοιπόν, ως αυτή μεταξύ ιδιοκτητών γης και μισθωτών, αλλά μεταξύ παραγωγών και εμπόρων-τοκιστών κάθε είδους και μεγέθους.

Η χρόνια σταφιδική κρίση που ξέσπασε μετά το 1893 και αποτέλεσε βασική συνιστώσα της συνολικής κρίσης που συντάραξε τη χώρα την επόμενη δεκαετία, παρότι είχε ριζικές επιπτώσεις στις εισο-

προορισμούς 250 χιλιάδες κατοίκους της ελληνικής υπαίθρου), δεν ανέτρεψε τις κοινωνικές ισορροπίες καθότι τα μεταναστευτικά εμβλήματα προσέφεραν στις γεωργικές οικογένειες τα απαραίτητα συμπληρωματικά εισοδήματα και μάλιστα κατά τόπους μείωσαν τη διαπραγματευτική ισχύ και άρα την κοινωνική δύναμη των μικρών τοπικών εμπορών-τοκιστών. Συνολικά όμως η κρίση και η μετανάστευση στις αρχές του 20ού αιώνα διέσωσαν και τις κοινωνικές δομές και αντιστόιτες στην υπαίθρο και την πόλη.

Ο αργός μετασχηματισμός των μορφών οικογενειακής οργάνωσης

Η μελέτη της κοινωνικής ζωής και δράσης των κατοίκων του βασιλείου τον 19ο αιώνα δεν μπορεί να περιοριστεί στη μελέτη της κατανομής τους σε μείζονες κοινωνικο-επαγγελματικές κατηγορίες και κοινωνικά σώματα, αλλά πρέπει να εξετάσει και την ένταξή τους στο ελάχιστο κοινωνικό σώμα συνεργασίας και κοινής συμβίωσης, την οικολογία του κοινωνικού σώματος στο νοικοκυριό⁷. Καθώς η μεγάλη πλειοψηφία του ελλαδικού πληθυσμού στον 19ο αιώνα ζούσε στην υπαίθρο, αξίζει να στρέψουμε αρχικά την προσοχή μας στην οικογενειακή/κοινωνική οργάνωση των αγροτικών πληθυσμών. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι πληθυσμοί των πόλεων και κομποπόλεων έχουν ριζικά διαφορετικά συστήματα οικογενειακής οργάνωσης και διαγενεακής μεταβίβασης των περιουσιακών στοιχείων, αλλά ότι οι περιοριστικοί δημογραφικοί και οικονομικοί παράγοντες και οι σχέσεις προσδιορισμού μεταξύ αγροτικών συστημάτων και τύπων οικογενειακών μορφών είναι περισσότερο ευαγγέλιος εδωδ⁸.

Το νοικοκυριό αποτέλεσε τη βασική μονάδα παραγωγής και κατανάλωσης στην προβιομηχανική υπαίθρο, και στην Ελλάδα, και εξασφάλιζε άμεσα τη φυσική αναπαραγωγή των μελών του, αλλά και μακροπρόθεσμα την κοινωνικοποίηση, την προίκιση και αποκατάσταση όλων των απογόνων της οικογένειας, δηλαδή την αναπαραγωγή της κοινωνικής θέσης του νοικοκυριού συνολικά και του κάθε μέλους ιδιαιτέρως. Αυτή η λειτουργία του επέτρεψε να ανταποκριθεί στις δια-

τροφικές και κοινωνικές ανάγκες των κατοίκων και να εξασφαλίσει μακροπρόθεσμα την εξισορρόπηση πληθυσμού και παραγωγικών πόρων (όπως καλλιέργειες και βοσκήσιμης γης, υδάτων και δασών). με άλλα λόγια, να συντονίσει τον ρυθμό αύξησης του πληθυσμού (κυρίως διαμέσου του ελέγχου της ηλικίας των γυναικών στον γάμο)⁹ με τον ρυθμό επέκτασης των παραγωγικών πόρων και, κατά συνέπεια, του όγκου της παραγωγής¹⁰. Το μεγαλύτερο πρόβλημα που είχαν να λύσουν οι αρχηγοί των νοικοκυριών (ή όσοι μπορούσαν να ελέγχουν τη διανομή και τη μεταβίβαση των παραγωγικών πόρων), και κατ'επέκταση το σημαντικότερο πρόβλημα της τοπικής κοινωνίας ήταν η διανομή (και συνεπώς η διαγενεακή¹¹ μεταβίβαση) των παραγωγικών πόρων, χωρίς κατ'αρχάς να θιγούν οι υπάρχουσες κοινωνικές και πολιτικές ισορροπίες ως προς το καθεστώς της γαιοκτησίας και της χρησιμότητας της γης, το τυπικό νομικό πλαίσιο και τους σχετικούς εθιμικούς κανόνες του οικογενειακού και κληρονομικού συστήματος.

Σε συνθήκες χαμηλών ρυθμών πληθυσμιακής μεταβολής και διατήρησης της οικολογικής ισορροπίας στην οικονομική χρήση των παραγωγικών πόρων, το πρόβλημα μπορούσε να αντιμετωπιστεί με συνδυασμό διαφόρων μορφών οργάνωσης της οικονομίας και των συστημάτων διαγενεακής μεταβίβασης των πλουτοπαραγωγικών πόρων και του συμβολικού κεφαλαίου (ονομάτων, κοινωνικού γοήτρου κ.λπ.). Η επιλογή της ισομοιρίας ή της άνισης υπέρ των πρωτοτόκων διανομής των έγγειων περιουσιών δεν επηρεάζει τη βιωσιμότητα των γεωργικών νοικοκυριών όσο η πληθυσμιακή αύξηση είναι περιορισμένη αφού η μέση καλλιεργούμενη έκταση που αντιστοιχεί σε κάθε νοικοκυριό δεν αλλάζει ριζικά. Απλά το θεσμικό πλαίσιο του αγροτικού συστήματος πρέπει να επιτρέπει την ανασύσταση βιώσιμων αγροτικών εκμεταλλεύσεων, έτσι, για παράδειγμα, η ισομοιρία διασπά τον κληρο αλλά η επανένωση βιώσιμων εκμεταλλεύσεων είναι δυνατή μέσω του μηχανισμού της αγροληψίας ή της ανταλλαγής αγροτεμαχίων. Όπου ισχύει η αρχή του πρωτοτόκιου, και η γεωργική εκμετάλλευση μεταβιβάζεται αδιάσπαστη σε έναν κληρονόμο, τέτοιοι θεσμοί που να διευκολύνουν την επανένωση του κλήρου δεν είναι αναγκαίοι.

Στην Ελλαδική χερσόνησο παρατηρούνται κατά βάση τρεις τύποι οργάνωσης της οικονομίας και της διαγενεακής μεταβίβασης, που εντοπίζονται μεταξύ των γεωργικών πληθυσμών στον χώρο,

7. Μιλώντας για νοικοκυριό [household] εννοούμε το σύνολο των ανθρώπων που ζουν κάτω από την ίδια στέγη και συνεργάζονται στην παραγωγή. Κατά κανόνα το νοικοκυριό ταυτίζεται στην υπαίθρο με την οικιακή μονάδα (domestic unit) γιατί σπανιότατα συννοικούν με το νοικοκυριό ενδοιαστές ή συννοικούν δύο νοικοκυριά. Συνήθως (αλλά όχι αναγκαστικά), τα μέλη του νοικοκυριού έχουν συγγενικούς δεσμούς ανάμεσά τους, ενώ αυτό διευθύνεται από ένα από τα άρρενα νηπφόμενα μέλη του. Ανάλογα με τον αριθμό των έγγαιων ζευγαριών με άγαμους απογόνους τους που συννοικούν και συνεργάζονται, το νοικοκυριό μπορεί να αποκλίνει από ένα έγγαιο ζευγάρι με τους απογόνους του) ή σύνθετο (από δύο ή περισσότερα έγγαμα ζευγάρια).

8. Για όσα ακολουθούν, βλ. Παραταχιάρχης & Πετμεζάς (1996).

9. Στην ελληνική περίπτωση φαίνεται ότι η μεγάλη πλειοψηφία των γυναικών παντρεύονταν ευρισκόμενες σε γόνιμη ηλικία. Η Σερλέα υπολόγισε, για τα μέσα του 19ου αιώνα, τη

μέση ηλικία γάμου των Ελλήνων στα 23-24 έτη. Είχαν πολύ υψηλότερη από αυτή του μοντέλου της Ανατολικής (όπου ο γάμος των γυναικών ήταν καθολικός και η μέση ηλικία μικρότερη) και της Βορειοδυτικής Ευρώπης (όπου σοβαρό ποσοστό γυναικών – και ανδρών – απείχε του γάμου και η μέση ηλικία γάμου ήταν πολύ μεγαλύτερη), βλ. Πετμεζάς (2003, σσ. 157-163).

10. Γενικά στα πλαίσια της προβιομηχανικής κοινωνίας η δυνατότητα αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας είναι περιορισμένη και συνεπώς η αύξηση της παραγωγής εξαρτάται κυρίως από την αύξηση των παραγωγικών πόρων και της διαθεσίμης εργασίας. Η δημιουργία νέων νοικοκυριών εξαρτάται από τη διαθεσιμότητα πρόσθετων παραγωγικών πόρων, και ιδίως γης, ή από την επέκταση της μη-γεωργικότητας στην ασχολίαση στην υπαίθρο (και, κατά συνέπεια, την αύξηση των συμπληρωματικών εισοδημάτων).

11. Δηλαδή η μεταβίβαση του ελέγχου και της κατόχης των πλουτοπαραγωγών

ανάλογα και με την κυρίαρχη μορφή των οικονομικών δραστηριοτήτων και τον βαθμό διείσδυσης των εμπορευματικών σχέσεων. Φυσικά οι τοπικές ποικιλίες είναι πολύ περισσότερες και στο εσωτερικό κάθε περιοχής και τύπου οργάνωσης συναντούμε εξαιρέσεις και ποικλομορφίες.

Στην Κεντρική και Βόρεια πειρωτική Ελλάδα, οι κτηνοτροφικοί και γεωργο-κτηνοτροφικοί πληθυσμοί έδιναν ιδιαίτερο βάρος στην ισομερή διανομή της κληρονομιάς μεταξύ των αρρένων μόνον απογόνων, αποκλείοντας τις θήλεις απογόνους από τη διανομή των βασικών μέσων παραγωγής (δηλαδή της γης και των ζώων), ενώ η δομή του νοικοκυριού στο μεγαλύτερο διάστημα του κύκλου της εξέλιξής του ήταν σύνθετη, αφού συνήθως οι νυμφευμένοι άρρενες απόγονοι παρέμεναν στο πατρικό νοικοκυριό και η πατρική περιουσία διανεμόταν μετά τον θάνατο του ηλικιωμένου αρχηγού τη στιγμή της διάσπασης του νοικοκυριού σε νέα μικρότερα. Τέτοιες μορφές συγγένειας ήταν κοινότητες μεταξύ των εξαρτημένων χωρικών των τοιφλικιών. Η θέση των γυναικών ήταν ιδιαίτερα περιορισμένη, και οι σχέσεις ανδροκραμικής συγγένειας έχουν κυριαρχική σημασία στη ζωή των νοικοκυριών. Μετά τον γάμο οι νέες διέμεναν στο (και εργαζόνταν για το) νοικοκυριό του πεθερού τους, σε ένα σπίτι που πλεγαχε η πεθερά τους, και λάμβαναν από την οικογένειά τους κυρίως προικιά (δηλαδή αντικείμενα οικοσκευής), ενώ ήταν ευρύτερα διαδεδομένη η προγαμιαία δωρεά¹², προερχόμενη από την οικογένεια του γαμπρού, δωρεά που συνήθως οικειοποιείτο ο πατέρας της νέφης· εξ ου και η ονομασία του εθίμου ως «εξαγορά της νέφης». Μετά τη διάσπαση του πατρικού νοικοκυριού, το νέο νοικοκυριό είχε «απλή» πλέον μορφή και ξεκινούσε τον δικό του κύκλο εξέλιξης προς συνθετότερες μορφές νοικοκυριού μέχρι την εκ νέου διάσπασή του, μετά τον θάνατο του αρχηγού του. Ο κύκλος αυτός ήταν ομόλογος με αυτόν του πατρικού νοικοκυριού από το οποίο είχε προέλθει, αναπαράγοντας έτσι την κοινωνική του θέση καθώς και τους πρακτικούς κανόνες και τις συλλογικές συμβολικές αναπαραστάσεις που όριζαν και εξορθολογίζαν τις πρακτικές αυτές και τις κοινωνικές τους επιπτώσεις.

Στη Νότια πειρωτική Ελλάδα, όπου η θέση της κτηνοτροφίας μεγάλων αποστάσεων ήταν πιο περιορισμένη, οι γυναίκες απόγονοι

με προίκα που περιελάμβανε και παραγωγικούς πόρους (γη και ζώα). Οι άρρενες απόγονοι κληρονομούσαν και διένειμαν ισομερώς την πατρική περιουσία, μετά τον θάνατο του αρχηγού της οικογένειας, ενώ ένας από τους άρρενες απογόνους (συνήα ο νεότερος) κληρονομούσε την οικία και αναλάμβανε και τη φροντίδα των γηραιών γονέων¹³. Συχνότατα οι νυμφευμένοι απόγονοι του νοικοκυριού συγεργάζονταν παραγωγικά ακόμα και εάν δεν συννοικούσαν με τους γονείς τους. Το νοικοκυριό στον κύκλο της εξέλιξής του παρέμενε σε απλούστερες μορφές για μεγαλύτερο διάστημα απ' ό,τι στον προηγούμενο τύπο, ενώ η προίκα εξασφάλιζε μία ισχυρότερη θέση για τις γυναίκες και αναβάθμιζε τη σημασία και την κοινωνική αναγνώριση των αμφίπλευρων σχέσεων συγγένειας.

Στης νησιωτικές κοινότητες και σε παράλιες κοινότητες, γεωργικές και ναυτικές, η σημασία της προίκας (ως μειζονος μορφής μεταβίβαση των οικογενειακών περιουσιακών στοιχείων) ήταν πολύ μεγαλύτερη. Η συμπερίληψη της οικίας του νέου ζευγαριού μεταξύ των προικικών αγαθών διευκόλυνε τη νεοτοπικότητα, δηλαδή τη δημιουργία ανεξάρτητου νοικοκυριού από τα νέα ζευγάρια αμέσως μετά τον γάμο. Τα νοικοκυριά είχαν κατά το μέγιστο διάστημα του κύκλου εξέλιξης απλή μορφή, ενώ ο ρόλος της γυναίκας ήταν οικονομικά και συμβολικά ιδιαίτερα ενισχυμένος, ειδικά όταν και όπου ο σύζυγος ταξίδευε για βιοποριστικούς λόγους. Είναι γενικά προφανές ότι η προίκα είναι ένας κοινωνικός μηχανισμός που διασφάλιζε τη διαγενεακή μεταβίβαση πόρων στο νέο νοικοκυριό τη στιγμή του γάμου, την εξασφάλιση των συμφερόντων των ευρύτερων οικογενειακών ομάδων σε περίπτωση διαζυγίου ή χρείας χωρίς απογόνους-κληρονόμους¹⁴, και την ενίσχυση του κοινωνικού ρόλου της γυναίκας στο νεοτοπικό νοικοκυριό. Η διάδοση και επέκταση της σημασίας της προίκας συνδυσάταν με τη διείσδυση και εμπέδωση των εμπορευματικών σχέσεων στην ύπαιθρο και τη δυνατότητα επιλογής σύνθετων στρατηγικών υποστήριξης της κοινωνικής και γεωγραφικής κινητικότητας.

Δεν εκπλήσσει, λοιπόν, το γεγονός ότι όταν επιταχύνθηκε η αύξηση του πληθυσμού (όπως συνέβη καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, χάρη στη μείωση της βρεφικής και παιδικής κυρίως θνησιμότητας) και εντάθηκε η δημογραφική πίεση προς τους περιορισμέ-

13. Όταν η κληρονομιά μοιράζονταν πριν από τον θάνατο του αρχηγού του νοικοκυριού, το ηλικιωμένο ζευγάρι κρατούσε τον έλεγχο ενός μικρού μέρους της περιουσίας (γοντομοίρι) που εγγύατο την επιβίωσή του και το οποίο κληρονομούσε ο απόγονος που θα τους γηροκομούσε.

14. Στις περιπτώσεις αυτές την προίκα κρατά η χήρα ή η διαζευγμένη που μπορεί να επιστρέψει στην πατρική οικογένεια. Σε περίπτωση νέου γάμου του χήρου συζύγου, η προίκα ανήκει μόνον στους απογόνους της αποθανούσας και επιτροπεύεται από τα μέλη της οικογένειάς της.

¹² Πόρων από γενεά σε μέσω των κληρονομιών, αγο-νισμάτων και εναι-ντων.

¹⁴ Προγαμιαία δωρεά και η προίκα που κείται από την οικογένεια της νέφης (ιδίως της νέφης) εκτός της γυναικός (εξασφαλίζει θεωρητικά την επιβίωσή της σε περίπτωση χωρίς ους ή (σπανιότερα) ους.

κές καλλιέργειες εντάσεως εργασίας (που επέτρεπε την αύξηση της χρηματικής απόδοσης ανά στρέμμα, χωρίς αξιοσημείωτη αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας) συνδυάστηκε με τη διάδοση της προίκας και της νεοτοπικής εγκατάστασης του νέου ζευγαριού/νοικοκυριού. Το φαινόμενο αυτό ήταν δυνατό και επειδή νέες εναλλακτικές μορφές συμπληρωματικών απασχολήσεων, συσχετισμένων με την εμπορευματική οικονομία, προσφέρονταν στους αρχηγούς των μικρών αγροτικών εκμεταλλεύσεων, όπως η επιτόπια βιοτεχνική εργασία ή η εποχική ή παροδική μετανάστευση για εργασία σε γειτονικές περιοχές ή αστικές αγορές. Τέλος, ο θεσμός της προίκας διευκόλυνε την οριστική μετανάστευση ορισμένων μελών και απογόνων του γεωργικού νοικοκυριού στις πόλεις και συνδέθηκε, κατά περίπτωση, και με την ανοδική κοινωνική κινητικότητα της νέας γενιάς.

Έτσι, καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα και μέχρι τα μέσα του 20ού, παρατηρήθηκε η επιτάχυνση της δημογραφικής αύξησης και, παράλληλα, η επέκταση της εμπορευματικής οικονομίας και η διάλυση των θυλάκων αυτάρκειας στην ελληνική ύπαιθρο, αρχικά στην πεδινή και, στη συνέχεια, στην ορεινή και ηπειρωτική χώρα – εξελίξεις οι οποίες οδήγησαν στην απλοποίηση των μορφών οικογενειακής οργάνωσης των νοικοκυριών και στην ομογενοποίηση των πρακτικών διαγενεακής μεταβίβασης, οι οποίες συνέκλιναν προς το τρίτο (αιγαιακό) υπόδειγμα που αναφέραμε προηγουμένως. Η προίκα υποκατέστησε όλες τις άλλες μορφές προγενιαιών ανταλλαγών μεταξύ των γεωργικών (και βεβαίως των αστικών) πληθυσμών. Η διαδικασία αυτή παρατηρήθηκε, αρχικά, στις περιοχές όπου κυριάρχησε η μικροϊδιοκτησιακή εμπορευματική γεωργία, όπως στις σταφιδοπαραγωγές επαρχίες¹⁵, και σε εκείνα τα κοινωνικά στρώματα, σε ύπαιθρο και πόλη, που είχαν πρώτα εμπλακεί σε εμπορικές δραστηριότητες¹⁶ και είχαν καταλάβει την κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας. Το νέο μοντέλο οικογενειακής οργάνωσης καθιερωνόταν έτσι για το σύνολο της κοινωνίας ως έκφραση πολιτισμικής νεωτερικότητας και σημείο κοινωνικής ανόδου.

Η δημιουργία ενός νέου κρατικού μηχανισμού, με φιλοδοξίες νεωτερικότητας (ακόμα και αν αυτές οι φιλοδοξίες υλοποιήθηκαν βαρυσανιστικά αργά και με αντιφάσεις), προσέφερε απασχόληση και εισοδήματα¹⁷, θέσεις πολιτικής και κοινωνικής επιρροής, κυρίως στις

πόλεις, τόσο στις νεο-ιδρυμένες (όπως η Ερμούπολη, ο Πειραιάς, η Ίδια η Αθήνα και αργότερα ο Βόλος) όσο και στις παλαιότερες (από όπου είχαν αποχωρήσει όσοι μουσουλμάνοι είχαν επιζήσει). Επρόκειτο, δηλαδή, για καινοφανείς ευκαιρίες κοινωνικής και γεωγραφικής ανοδικής κινητικότητας για τους χριστιανικούς πληθυσμούς που μέχρι τότε ελάχιστα μπορούσαν να ελπίζουν σε τέτοιες προοπτικές. Και οι ευκαιρίες αυτές πλήθυναν καθώς ο αστικός πληθυσμός αυξήθηκε συστηματικά σε όλη τη διάρκεια του αιώνα. Η ανάπτυξη της εκπαίδευσης και των νέων αστικών επαγγελματιών προσέφερε ακόμα περισσότερες ευκαιρίες απασχόλησης σε όσους μπορούσαν να ανταποκριθούν στις οικονομικές και πολιτικές απαιτήσεις της μετακίνησης προς τις πόλεις. Η προίκα, σε χρήματα και σπύτι, και η νεοτοπικότητα του νέου νοικοκυριού αποτέλεσαν τον βασικό μηχανισμό στήριξης αυτής της νέας μικροαστικής τάξης.

Βιβλιογραφία

Παντιστοιώπης, Γ. (2006), *Η Κοινωνική ιστορία του Πειραιά. Η συγκρότηση της Αστικής τάξης*, Αθήνα.

Δερυλάς, Γ. (2005), *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους (1830-1920)*, 2 τόμοι, Αθήνα.

Κωστής, Κ. (1988), «Οι Δομές», Κ. Κωστής & Β. Τσοκόπουλος (1988), *Οι Τράπεζες στην Ελλάδα 1898-1928*, Αθήνα, σσ.68-86.

Κωστής, Κ. (2006), «Διμύσια Οικονομικά», Κ. Κωστής & Σ. Πετμεζάς (επιμ.), *Η ανάπτυξη της Ελληνικής Οικονομίας κατά τον 19ο αιώνα (1830-1914)*, Αθήνα, σσ. 293-335.

Liakos, A. (1988a), «Problems on the formation of the Greek working class», *Études Balkaniques*, 2, σσ. 43-54.

Λιάκος, Α. (1988b), «Η ιστοριογραφία του ελληνικού εργατικού κινήματος: Σημειώσεις για μια επισκόπηση», *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 35-37, σσ. 161-170.

Λιάκος, Α. (1993), *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάπτυξη των κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα.

Λυριντζής, Χ. (1991), *Το τέλος των Τζακιών. Κοινωνία και Πολιτική στην Αχαΐα του 19ου αιώνα*, Αθήνα.

1. Βλ. Ψυχογιός (1993) και Agghiadis (1993).

15. Αυτό αφορούσε τόσο τους αστικούς πληθυσμούς των πόλεων όσο και στους εμπορευτικούς, των οποίων η οικονομία παρέμενε στον τύπο παραγωγής ενώ οι ίδιοι μεκινούνταν εποχικά ή παδικά για να εξασκήσουν δραστηριότητες τους.

16. Παρότι είναι πλέον σαφές ότι η απασχόληση στο μέσο δεν έλαβε στον αιώνα την έκταση που έβλεπαν οι ιστορικοί παλιότερα (Κωστής, 2006, 294-296).

- Μακρής, Ε. Β. (1972) «Ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός της Ελλάδος και η απασχόλησής αυτού, 1821-1971», Χουλιάρακης, Μ. (επιμ.), *Στατιστικές Μελέτες, 1821-1971*, Αθήνα, σσ. 113-212.
- Μαντρογόρατος, Γ. (1983), *Stillborn Republic. Social coalitions and party strategies in Greece, 1922-1936*, Berkley.
- Μπιτροφάνης, Γ. Ν. (1996), «Οι αιρέσιμοι πολίτες. Ποσοτική διερεύνηση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης στην Ελλάδα του 1860», *Μνήμων*, τ. 18, σσ. 23-60.
- Παπαστεφανάνη, Α. (2006), «Μισθωτή Εργασία», Κ. Κωστής & Σ. Πετμεζάς (επιμ.), *Η ανάπτυξη της Ελληνικής Οικονομίας κατά τον 19ο αιώνα (1830-1914)*, Αθήνα, σσ. 253-291.
- Παπαστεφανάνη, Α. (2009), *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο.
- Papataxiarchis, E. και Petmezas, S. (1998), «The Devolution of Property and Kinship practices in late- and post-Ottoman Ethnic Greek Societies», *Problèmes de la Transmission des exploitations agricoles (XVIIIe-XXe siècles)*, G. Bouchard, J. Goy και A.-L. Head-König (επιμ.), στη σειρά *Mélanges de l'École Française de Rome, Italie et Méditerranée*, τ. 110-1, Ρώμη, σσ. 217-241.
- Πετμεζάς, Σ. (2003), *Η Ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19ο αιώνα: η περιφερειακή διάσταση*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο.
- Σεφεριάδης, Σ. (1995), «Για την συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα, 1870-1936», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Αθήνα, αρ. 6, Νοέμβριος, σσ. 9-78.
- Τσουκαλάς, Κ. (1981), *Κοινωνική Ανάπτυξη και Κράτος. Η συγκρότηση του Δημοσίου χώρου στην Ελλάδα*, Αθήνα.
- Τσουκαλάς, Κ. (1984), «Κράτος και Κοινωνία στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», Τσαούσης, Δ. (επιμ.), *Όψεις της Ελληνικής Κοινωνίας στο 19ο αιώνα*, Αθήνα, σσ. 39-54.
- Φουντανόπουλος, Κ. (1999), «Μισθωτή Εργασία», Χ. Χατζήιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία του 20ού αιώνα*, τ. Α1, Αθήνα, σσ. 88-121.
- Franghiadis, A. (1990), *Peasant Agriculture and Export Trade: Currant viticulture in Southern Greece, 1830-1893*, Διδακτορική διατριβή, European University Institute, Φλωρεντία.
- Reproduction in 19th century Greek Agriculture », *Le Monde de la paysannerie. Annuaire du Département d'Histoire et de Civilisation*, S. Woolf (επιμ.), European University Institute, Florence, 1993, σσ. 129-153.
- Χατζήιωσήφ, Χ. (1994), «Δημοκρατία και πελατειακές σχέσεις. Τρεις πρόσφατες αναλύσεις της ελληνικής πολιτικής του 19ου αιώνα», *Μνήμων*, Αθήνα, τ. 16, σσ. 167-197.
- Ψυχογιός, Δ. (1993), «Η προϊκα ως παραγωγική σχέση του οικιακού τρόπου παραγωγής», Παπαταξιάρχης, Α. και Παραδέλλης, Θ. (επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν. Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα, σσ. 306-322.

Ένα περίγραμμα για την κατανόηση της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας της Ελλάδας του 19ου αιώνα

Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος

Οι οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα δεν θυμίζουν τις κοσμοϊστορικές, επαναστατικές μεταβολές που γνώρισαν οι υπόλοιπες χώρες της Δ. Ευρώπης την περίοδο που ακολούθησε τη βιομηχανική επανάσταση στην Αγγλία και την αστική επανάσταση στη Γαλλία. Η «διπλή» επανάσταση – κατά τον Hobsbawm – παρέμεινε το μεγάλο ζτούμενο για τη μικρή Ελλάδα του 19ου αιώνα. Όντας στις παρυφές του νέου ατλαντικού κέντρου όπου μεταφέρθηκε ο παγκόσμιος πολιτισμός, με φορέα το νέο βιομηχανικό καπιταλιστικό σύστημα, βίωνε μόνο τον απόηχο των μεγάλων μεταβολών. Αστικές μεταρρυθμίσεις και οικονομικός εκσυγχρονισμός πραγματοποιήθηκαν αργά, σταδιακά. Οι μεγάλες και ξαφνικές ρήξεις με το παρελθόν δεν αποτελούν συνθησιμένο φαινόμενο στην νεότερη ελληνική ιστορία. Καθ' όλο τον 19ο αιώνα, που είναι και η περίοδος αναφοράς του παρόντος κεφαλαίου, η ελληνική οικονομία και κοινωνία διαπνούν τον αγροτικό τους χαρακτήρα. Το εμπόριο και η ναυτιλία παρά τις όποιες προσαρμογές στις οποίες αναγκάζονται από το διεθνές περιβάλλον, εξακολουθούν να δημιουργούν ιδιωτικό πλούτο που όμως δεν επενδύεται μαζικά στη χώρα. Παρά τις διοικητικές και πολιτικές μεταρρυθμίσεις η οικονομία, οι κοινωνικές δομές, συμπεριφορές και νοοτροπίες εξακολουθούν να παραπέμπουν σε ένα οθωμανικό παρελθόν. Ένας διψισμός της οικονομίας και κοινωνίας χαρακτηρίζει όλο τον 19ο και επιβιώνει μέχρι τον 20ό αιώνα.

Ωστόσο, λαμβάνουν χώρα μικρότερης σημασίας αλλαγές. Αλλαγές που επηρεάζουν σημαντικά τον οικονομικό και κοινωνικό ιστό και συμβάλλουν στον αστικό εκσυγχρονισμό. Αυτές οι αλλαγές προκύπτουν από τρία κυρίως ιστορικά γεγονότα, ένα εσωτερικής και δύο

εξωτερικής φύσεως. Το πρώτο είναι η ίδια η ανεξαρτησία του ελληνικού κράτους και η αποκοπή του ελλαδικού χώρου από το οθωμανικό κρατικό και οικονομικό πλαίσιο. Το δεύτερο γεγονός συνδέεται με την ανάδυση της νέας εποχής της ελευθερίας του εμπορίου, επохής κατά την οποία η Ελλάδα εντάσσεται στη διεθνή οικονομία και αγορά. Τέλος, το τρίτο γεγονός είναι το πέρασμα του διεθνούς καπιταλισμού στο επεκτατικό, μονοπωλιακό του στάδιο και η τεράστια έξοδος κεφαλαίων προς τις χώρες της περιφέρειας, συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας.

Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1850 η Ελλάδα συνεχίζει να παραμένει μία καθυστερημένη αγροτική χώρα με οθωμανικού τύπου οικονομικές και κοινωνικές δομές. Η βιομηχανία ήταν ανύπαρκτη. Μικρές βιοτεχνικές μονάδες εμφανίζονται διάσπαρτες στη χώρα και κυρίως δίπλα σε λιμάνια. Οικονομία και κοινωνία περιστρέφονταν γύρω από την αγροτική παραγωγή. Κατά το μεγαλύτερο μέρος τα αγροτικά προϊόντα, κυρίως σιτηρά, ήταν αντικείμενο αυτοκατανάλωσης. Τα ελληνικά αγροτικά νοικοκυριά διέθεταν μικρό κλήρο ο οποίος δεν ήταν ιδιοκτησία τους. Η κυριότητα ανήκε στο ελληνικό κράτος. Σύμφωνα με την πράξη της ανεξαρτησίας, το ελληνικό δημόσιο υπεισέλαβε και ανέλαβε στην κυριότητά του όλη τη γη που σύμφωνα με το οθωμανικό δικαίο ανήκε στον σουλτάνο. Σχηματίστηκαν έτσι οι «εθνικές γαίες», δηλαδή ένα απόθεμα γης, που ανερχόταν περίπου στο 1/3, ή έως τα 2/3 κατ' άλλους υπολογισμούς, της καλλιεργούμενης επιφάνειας. Για διάφορους λόγους οι ελληνικές κυβερνήσεις δεν έδειχναν πολιτική θέληση να διανείμουν αυτή τη γη στους καλλιεργητές παρά τις εξ αντιθέτου διακηρύξεις. Οι αγρότες είχαν το ισόβιο δικαίωμα του «Τεσσαρούφ» (ή «Τασαρούφ»), δηλαδή δικαίωμα εξουσίας, καλλιέργειας, επικαρπίας και μεταβίβασης της γης στα παιδιά τους κ.λπ. Η έλλειψη δικαιωμάτων πλήρους κυριότητας στη γη μείωνε το ενδιαφέρον των αγροτών για αύξηση της παραγωγής και παραγωγικότητάς τους. Ο ιδιοκτήτης-κράτος απολάμβανε τον φόρο της επικαρπίας ύψους 15% στην ακαθάριστη παραγωγή που μαζί με τον φόρο της δεκάτης 10% αφαιρούσε από τους καλλιεργητές το 25% της ακαθάριστης αξίας της παραγωγής τους. Εάν σε αυτή την επιβάρυνση προσθέσει κανείς και τις ποσοτιστικές, τα δασήματα και τις άλλες

κτορες, γίνεται αντιληπτό το μέγεθος της εκμετάλλευσης του αγροτικού χώρου. Οι αγροτικοί φόροι ήταν αντιπαραγωγικοί και αντιανταπυξιακοί διότι φορολογούσαν το ακαθάριστο και όχι το καθαρό εισόδημα. Η απουσία δικαιωμάτων κυριότητας στη γη και η μορφή της φορολογίας άμβλυναν τις όποιες πρωτοβουλίες των αγροτών για επέκταση των καλλιεργειών και καθήλωναν την αγροτική ανάπτυξη. Δίπλα στον παραδοσιακό αγροτικό τομέα αναπτύσσονταν όμως βαθμιαία οι εμπορευματικές καλλιέργειες. Δηλαδή η καλλιέργεια και η παραγωγή αγροτικών προϊόντων με σκοπό την πώλησή τους στην αγορά. Τέτοια ήταν κυρίως η σταφίδα. Η καλλιέργεια της σταφίδας αναπτύχθηκε βαθμιαία στη Βόρεια και Δυτική Πελοπόννησο και αποτέλεσε για όλο τον 19ο αιώνα το βασικό εξαγωγικό προϊόν της χώρας.

Η πράξη της ανεξαρτησίας του νέου ελληνικού κράτους αποτέλεσε ξαφνική ρήξη στον οικονομικό και κοινωνικό ιστό της χώρας. Η ανεξαρτησία σήμαινε τη βίαιη απομάκρυνση της οικονομίας του ελλαδικού χώρου από το «φυσικό», οθωμανικό περιβάλλον στο οποίο είχε αναπτυχθεί τους τελευταίους αιώνες. Ούτως η άλλως, οι πόλεμοι της ανεξαρτησίας κατέστρεψαν ένα σημαντικό μέρος του οικονομικού δυναμικού. Παράλληλα, οι νέες κρατικές δομές επέφεραν μείωση και αναπροσανατολισμό του εμπορίου, των μεταφορών, της ναυτιλίας εξαιτίας της απώλειας της οθωμανικής ενδοχώρας εντός της οποίας διεξάγονταν το εμπόριο και οι θαλάσσιες μεταφορές. Έμποροι και εφοπλιστές της Σύρου διαμαρτύρονταν έντονα γι' αυτή τη νέα πραγματικότητα. Πολλά κεφάλαια μετανάστευσαν έτσι και κατευθύνθηκαν σε νέες περιοχές, όπως στον Πειραιά, ενισχύοντας την ανάπτυξη νέων οικονομικών κέντρων.

Στο νέο κρατικό σύστημα η κεντρική συγκέντρωση του πλεονάσματος των αγροτών μέσω των φόρων συνέβαλε σημαντικά στον εκχρηματισμό της οικονομίας, παράλληλα όμως υπέσκαψε την οικονομική και κοινωνική δύναμη των οικογενειακών και άλλων δικτύων τοπικής εξουσίας, ενδυναμώνοντας τον ρόλο μιας κεντρικής γραφειοκρατίας και του τακτικού στρατού. Οι διοικητικές και κρατικές πρακτικές που ουσιαστικά μιμούνταν τις διοικητικές και κρατικές πρακτικές των πεφωτισμένων απολυταρχικών συστημάτων άλλων ευρωπαϊκών κρατών, συνάντησαν έντονες αντιδράσεις μεταξύ του πλη-

διαμετρήσεις, οι εξεγέρσεις, τα στρατιωτικά κινήματα δίνουν την εικόνα μιας κοινωνίας που βρίσκεται σε μεγάλη αναστάτωση και αναβρασμό. Οικονομικές κρίσεις παλαιού τύπου, πένδια και η έλλειψη τροφίμων επιτείνουν την κοινωνική διαμετρήση. Αντίσταση προς τις νέες συγκεντρωτικές κρατικές-διοικητικές δομές και η οικονομική κρίση τροφοδοτούν την Επανάσταση του 1843 και συμβάλλουν στη μεταβολή του πολιτικού συστήματος προς μία συνταγματική μοναρχία (Σακελλαρόπουλος, 1994).

Ένας δεύτερος μεγάλος κύκλος αλλαγών παρατηρείται κατά τις επόμενες δύο δεκαετίες αυτού του αιώνα (1860-1880), οι οποίες προήλθαν από την επικράτηση της «χρυσής εποχής» της ελευθερίας του εμπορίου στις διεθνείς σχέσεις που εγκαινίασε η συμφωνία Αγγλίας-Γαλλίας για το ελεύθερο εμπόριο. Άρχισε τότε να διαμορφώνεται ένα νέο διεθνές οικονομικό σύστημα και ένας νέος καταμερισμός εργασίας μεταξύ των εθνών. Η βιομηχανική Δύση, μέσα από το εμπόριο, τράβηξε στην τροχιά της τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες. Εξήγαγε βιομηχανικά προϊόντα σε αντάλλαγμα πρώτων υλών και αγροτικών προϊόντων που λάμβανε από τις δεύτερες. Αυτό το παγκόσμιο αναπτυξιακό κύμα συμπάρεψε και την Ελλάδα σε μία πορεία δυναμικής ανάπτυξης που κράτησε περίπου 30 χρόνια, από το 1857 έως και 1884 (Σακελλαρόπουλος, 1994, σ. 51). Αυτή η περίοδος είναι στην πραγματικότητα η περίοδος που διαμόρφωσε ό,τι αποκαλούμε συνήθως 19ο αιώνα στην Οικονομική και Κοινωνική Ιστορία της Ελλάδας. Ποιες αλλαγές συντελέστηκαν στη χώρα; Παρότι η Ελλάδα συνεχίζει να παραμένει κατά βάση αγροτική χώρα με κυρίαρχο το αυτοκαταναλωτικό νοικοκυριό, η καλλιέργεια της σταφίδας επεκτείνεται ραγδαία. Ένα πρότυπο μονοκαλλιέργειας εδραιώνεται με σημαντικές επιπτώσεις στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική ζωή. Η διαρκής ζήτηση σταφίδας από την Ευρώπη, κυρίως από την Αγγλία, αναπτύσσει το εμπόριο σταφίδας. Διαμορφώνονται νέα αστικά στρώματα που συνδέονται με τη διεθνή αγορά, συσσωρεύουν πλούτο, καλλιεργούν φιλελεύθερες ιδέες, αναδεικνύουν νέους πολιτικούς, μεταφέρουν κοινωνικά πολιτιστικά πρότυπα συμπεριφοράς, επιδίδονται στον πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό εκσυγχρονισμό.

Το νέο μονοκαλλιερητικό, μονοεξαγωγικό παραγωγικό πρότυπο που προκύπτει από νέες πολιτικές δομές και εξοπλισμούς

αγροτική μεταρρύθμιση του 1871. Νέοι πολιτικοί με φιλελεύθερες ιδέες, οπαδοί της ελευθερίας του εμπορίου και των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων, όπως ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, ο Σωτήριος Σωτηραιώτης κ.ά., επιχειρούν θεσμικές μεταρρυθμίσεις στο καθεστώς της γης, τη φορολογία, το δασολόγιο, τη διοίκηση, με σκοπό να απελευθερώσουν τις παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνίας, να αυξήσουν την παραγωγή και το εμπόριο σταφίδας. Με την αγροτική μεταρρύθμιση του 1871, η οποία διήρκεσε έως το 1911, διανεμήθηκε έκταση που αντιστοιχούσε στο 42,4% της καλλιεργήσιμης επιφάνειας του κράτους (Σακελλαρόπουλος, 2006, σ. 201). Με τη μεταρρύθμιση οι καλλιεργητές αγρότες μετατράπηκαν σε ιδιοκτήτες της έκτασης που καλλιεργούσαν. Η αγροτική παραγωγικότητα και η παραγωγή σταφίδας αυξήθηκαν ραγδαία. Το έτος 1851 η παραγωγή σταφίδας ανερχόταν σε 86,2 εκατ. ενετικές λίτρες, το 1871, παραμονές της μεταρρύθμισης, είχαν ανέλθει στις 173,1, δηλαδή είχαν περίπου διπλασιασθεί, ενώ μέχρι το 1891 είχαν φθάσει τις 344,0 εκατ. ενετικές λίτρες. Την ίδια τεράστια αύξηση σημείωσε και το εμπόριο σταφίδας. Το 1858 οι εξαγωγές σταφίδας ανέρχονταν σε 11,8 εκατ. δραχμές για να φθάσουν τα 66,5 το έτος 1891. Αυτό τον χρόνο οι καλλιεργούμενες με σταφίδα εκτάσεις ανήλθαν σε 670.000 στρέμματα από μόλις 172.578 το 1851 (Καλαφάτης, 1987· Σακελλαρόπουλος, 2006, σ. 111).

Πρόσδοος παρατηρείται και στον μη-αγροτικό, αστικό τομέα της οικονομίας. Δεκάδες δεκάδες εμφανίζονται οι πρώτες βιοτεχνίες-βιομηχανίες και αρχίζει να γίνεται συζήτηση για βιομηχανική ανάπτυξη. Το νέο στοιχείο κατά τη δεκαετία του 1870 είναι η είσοδος ορισμένων κεφαλαίων από τους Έλληνες εμπόρους της διασποράς που αναζητούν επικερδείς δραστηριότητες για να επενδυθούν. Αυτό το φαινόμενο είναι μέρος ενός γενικότερου αναπροσανατολισμού που επιχειρούν οι Έλληνες έμποροι και κεφαλαιούχοι του εξωτερικού και που προκλήθηκε από δύο παράγοντες. Πρώτον, το τέλος των μεγάλων κερδών που αποκόμισαν από πολέμους και έκτακτες καταστάσεις (Κριμαϊκός πόλεμος, 1854-57, Αμερικανικός εμφύλιος, 1861-5, χρεοκοπία οθωμανικού κράτους, 1876) και δεύτερον, το ξέσπασμα της διεθνούς οικονομικής κρίσης του 1873 και η ένταση του ανταγωνισμού από ξένους εμπόρους και επιχειρηματίες (Εβραίους, Αρμένιους) αλλά και Απικουασιόπαιους που συνόδευαν τη διείσδυση των ευρωπαϊκών

τραπεζών στο οθωμανικό κράτος. Ο αναπροσανατολισμός της επενδυτικής στρατηγικής των Ελλήνων εμπόρων του εξωτερικού συνδύαστηκε με επενδύσεις ή απόπειρες επενδύσεων στον χρηματιστικό και τραπεζικό τομέα, δραστηριότητες που είχαν περιορισμένα αποτελέσματα και συνολικά απέτυχαν να προσδώσουν πάλι σε αυτό το στρώμα την παλαιά οικονομική δύναμη και κοινωνικό κύρος.

Αντίθετα με τους Έλληνες εμπόρους της διασποράς που δεν άντεξαν τον διεθνή ανταγωνισμό και την οικονομική κρίση, η ελληνική ναυτιλία κατά τη διάρκεια του 1870 φαίνεται να ξεπερνά τα προβλήματα της και να αντιμετωπίζει με μεγαλύτερη επιτυχία την πρόκληση της προσαρμογής. Τεχνολογικά, ο ελληνικός εμπορικός στόλος θα ανανεωθεί, οι παλαιοί καπεταναίοι και καραβοκυραίοι των νησιών θα αντικατασταθούν βαθμιαία από ένα νέο στρώμα πλοιοκτητών και εφοπλιστών που έχουν αναπτύξει ισχυρούς οικογενειακούς και άλλους δεσμούς με τους Έλληνες εμπόρους και κεφαλαιούχους της διασποράς. Οι νέοι πλοιοκτήτες θα αποτελέσουν μία νέα, κοσμοπολίτικη ελίτ, ελληνικής καταγωγής, που θα κυριαρχήσει στη θάλασσα κατά τον 20ό αιώνα τελικά. Τα 760 ιστιοφόρα του έτους 1835 που αντιπροσώπευαν μία χωρητικότητα μόλις 58.000 τόνων θα έχουν γίνει ήδη 845 (άνω των 100 τόνων) στα τέλη του αιώνα (1896), με επάπλωση χωρητικότητα (347.000 τόννοι) από αυτή του 1835. Από αυτά, τα 127 θα είναι ατμοκίνητα με χωρητικότητα άνω των 150.000 τόνων. Η ελληνική ναυτιλία (μόνο ελληνική σημαία) θα αποκτήσει στα τέλη του αιώνα τη 12η θέση παγκοσμίως. Οι επιπτώσεις της ανάπτυξης και μεταβολής της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας στην ελληνική οικονομία θα είναι έμμεσες και θα φανούν κυρίως στην απασχόληση ναυτικών και την εισαγωγή συναλλάγματος.

Η τελευταία εικοσαετία του 19ου αιώνα, 1880-1900, χαρακτηρίζεται από αντιφατικές εξελίξεις. Η ύπαρξη πολλών και φθηνών κεφαλαίων στο εξωτερικό οδηγεί σε επεκτατικότητα το διεθνές οικονομικό σύστημα που αναζητεί επικερδείς τοποθετήσεις είτε με τη μορφή των άμεσων επενδύσεων είτε με τον δανεισμό στις κυβερνήσεις των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών. Η Ελλάδα επιχειρεί να εκμεταλλευτεί και να αξιοποιήσει τα φθηνά ξένα κεφάλαια κυρίως με τη μορφή του δημόσιου δανεισμού για την πραγματοποίηση μεγάλων δημόσιων έργων και την κατασκευή σιδηροδρόμων. Το 1885 η χώ-

ρα εντάσσεται στη Λατινική Νομισματική Ένωση και υιοθετεί το γαλλικό φράγκο ως κοινό νόμισμα με άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Εννέα μήνες αργότερα θα την εγκαταλείψει εσπευσμένα και θα επανεισάγει την αναγκαστική κυκλοφορία των τραπεζογραμματίων στη θέση της ελεύθερης μετατρεψιμότητας και των αρχών του χρυσού κανόνα (Δεμαθιάς, Καραφάτης, Σακελλαρόπουλος, 1991).

Το αντιφατικό κλίμα της εποχής για την Ελλάδα θα εκφράσει με τον καλύτερο τρόπο το έργο και η πορεία του Χαρίλαου Τρικούπη. Ο Χ. Τρικούπης (1832-1896), που έγινε 7 φορές πρωθυπουργός και κυβέρνησε συνολικά 11 χρόνια, αναδεικνύεται στον κορυφαίο μεταρρυθμιστή αυτής της περιόδου. Έχοντας ζήσει επί μακρόν στο εξωτερικό και γνωρίζοντας τις μοντέρνες κοινωνίες της εποχής του, επιχειρεί ένα γιγαντιαίο νομοθετικό και πρακτικό έργο για τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας. Στο θεσμικό επίπεδο, δίπλα στην καθιέρωση της αρχής της δεδηλωμένης, αλλάζει και τον τρόπο εκλογής των βουλευτών, με σκοπό να καταπολεμήσει τα πελατειακά δίκτυα των επαρχιών. Παράλληλα, προσπαθεί να εκσυγχρονίσει τη δημόσια διοίκηση, εισάγοντας κριτήρια προσόντων, μονιμότητας και προαγωγής των δημοσίων υπαλλήλων. Αναδιοργανώνει τον στρατό, την αστυνομία, την αγροφυλακή και τη σχολική ευελπίδων. Μειώνει τη στρατιωτική θητεία από τρία στον ένα χρόνο και αυξάνει τις εξοπλιστικές δαπάνες παραγγέλλοντας τρία μεγάλα πλοία (Υδρα, Σπέτσες, Ψαρά) στο εξωτερικό. Λαμβάνει μέτρα για την παιδεία και την εκπαίδευση. Στο οικονομικό πεδίο μεταρρυθμίζει το φορολογικό σύστημα. Καταργεί τη φορολογία της δεκάτης στα δημητριακά και εισάγει τον φόρο των αροτριώντων κτηνών. Παράλληλα, επιχειρεί μεγάλα και πολυδάπανα έργα υποδομής. Η μεγάλη επέκταση του σιδηροδρομικού δικτύου, η σύμβαση και έναρξη της αποξήρανσης της λίμνης της Κωπαΐδας, το οδικό δίκτυο, τα λιμάνια κ.λπ. είναι έργα της δικής του περιόδου. Ποτεύει και χρησιμοποιεί συνειδητά τους ελλειμματικούς προϋπολογισμούς και τον ξένο δανεισμό για να χρηματοδοτήσει τους σκοπούς του. Παράλληλα, επιχειρεί να αυξήσει τους έμμεσους φόρους. Η κοινωνική αντίδραση που προκαλεί είναι μεγάλη. Στις διαδηλώσεις κατά της αύξησης του φόρου στις οικοδομές συμμετέχει και ο διάδοχος του θρόνου Κωνσταντίνος. Η χρεοκοπία του κράτους το 1893 είναι το αποτέλεσμα αυτής της πολι-

τικής. Ταυτόχρονα, το μονοκαλλιεργητικό και μονοεξαγωγικό μόντελ, που κυριάρχησε τις προηγούμενες δεκαετίες και αποτέλεσε τη βασική πηγή πλούτου για την Ελλάδα, θα εισέλθει, με τη σταφιδική κρίση του 1895, σε μόνιμη και διαρκή παρακμή, επιτείνοντας τη δημοσιονομική και οικονομική κρίση καθώς μείωνε τους διαθέσιμους πόρους. Η πτώση του Χ. Τρικούπη σηματοδοτεί τα όρια και τα αδιέξοδα του αστικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα κατά την περίοδο της «δεύτερης βιομηχανικής επανάστασης».

Την ίδια περίοδο αναπτύσσεται βαθμιαία μία στοιχειώδης βιομηχανική υποδομή. Για το έτος 1883 αναφέρεται ότι λειτουργούν στην Ελλάδα 126-136 βιοτεχνικές μονάδες που απασχολούν όχι παρπάνω από 6.500 εργαζόμενους. Και τούτο σ' ένα συνολικά ενεργό οικονομικά πληθυσμό που δεν υπερβαίνει το μισό εκατομμύριο (Αγριαντώνη, 1986, σ. 417· Σακελλαρόπουλος, 2006, σσ. 233-238). Στην πλειοψηφία τους οι μονάδες αυτές είναι μικρές βιοτεχνίες, τεχνολογικά καθυστερημένες, με ελάχιστη ή ανύπαρκτη μηχανική δύναμη συγκεντρωμένη στα μεγάλα αστικά κέντρα-λιμάνια, Πειραιά, Ερμούπολη και Πάτρα. Είχαν ως σκοπό την υποκατάσταση των εισαγωγών (τρόφιμα, ποτά, κλωστοϋφαντουργία) ή αντιπροσώπευαν συμπληρωματικές δραστηριότητες του εμπορίου σταφίδας. Πρόκειται για αλευρόμυλους, ελαιοτριβεία, οινόποιεia, κλωστήρια, υφαντουργεία και μεταλλουργεία. Η ίδρυση μεταλλευτικών μονάδων και εξόρυξης ορυκτών, όπως στα μεταλλεία του Λαυρίου, δεν αλλάζει το προφίλ της βιομηχανίας αυτή την περίοδο. Η διεθνής οικονομική κρίση που θα πλήξει από το 1883 και την ελληνική οικονομία θα έχει συντριπτικές επιπτώσεις για τη νηπιακή ελληνική βιομηχανία. Ένα κύμα αποβιομηχάνισης θα σαρώσει τα βιομηχανικά κέντρα. Όμως μέχρι το τέλος του αιώνα το δυναμικό της μεταποίησης θα καταφέρει να διπλασιαστεί έστω και με μεγάλες δυσκολίες (Σακελλαρόπουλος, 2006, σσ. 227-239).

Παρ' όλη την πίεση από το εξωτερικό, την έλευση ξένων κεφαλαίων και τον οικονομικό εκσυγχρονισμό που επιτελείται, η γενικότερη κρίση που αγκαλιάζει αυτή την περίοδο το ελληνικό κράτος δεν θα συμβάλει στον θεσμικό εκσυγχρονισμό της οικονομίας. Ακαμψίες και προκαπιταλιστικού τύπου θεσμοί θα συνεχίζουν να ταλανίζουν τον ελληνικό καπιταλισμό προσιζώντας την αναπτυξιακή διαδικασία.

του. Δύο δομικού τύπου θεσμικές αγκυλώσεις θα παρεμποδίσουν την οικονομική ανάπτυξη αυτή την εποσασεία. Η πρώτη είναι η αδυναμία να λυθεί το αγροτικό ζήτημα και να διευκρινιστεί το καθεστώς της γης. Η δεύτερη αφορά στις καθυστερήσεις που παρατηρούνται στη διαμόρφωση της εσωτερικής αγοράς. Και οι δύο θεσμικές μεταβολές θα ολοκληρωθούν εξαιρετικά αργά, σε σχέση με άλλες χώρες, μόλις στη διάρκεια του 20ού αιώνα.

Ειδικότερα: Το ζήτημα του μετασχηματισμού του καθεστώτος της έγχειας ιδιοκτησίας που θεωρείται κρίσιμο θέμα των αστικών μετασχηματισμών εμφανίστηκε πάλι με την προσαρμογή της Θεσσαλίας και της Άρτας το 1881 αλλά και την επαύριον των Βαλκανικών πολέμων (1912-13) με την προσαρμογή των ελληνικών περιοχών του Βορρά (Μακεδονία, Ήπειρο, Θράκη). Σε αυτές τις περιοχές τυπική καλλιεργητική μονάδα ήταν το τσιφλίκι. Το τσιφλίκι ήταν μία μεγάλη καλλιεργητική μονάδα και αντιπροσώπευε τις πολύ μεγάλες έγγειες ιδιοκτησίες που είχαν προκύψει μέσα από τις οθωμανικές μεταρρυθμίσεις και που είχαν τροποποιήσει τις έγγειες σχέσεις στην ύστερη και παρακμάζουσα Οθωμανική αυτοκρατορία. Παρήγαγε κυρίως σιτηρά για την αγορά. Οι καλλιεργητές-κολίγοι ήταν υποχρεωμένοι να δίνουν στον γαιοκτήμονα το 1/2 ή 1/3 της παραγωγής τους. Ο τρόπος μεταβίβασης αυτών των μεγάλων ιδιοκτησιών πριν και στη διάρκεια των προσαρτήσεων δημιούργησε μία αβεβαιότητα δικαίου. Μεγάλοι Έλληνες γαιοκτήμονες (πρώην επιστάτες των Οθωμανών) ή έμποροι της διασποράς που τα είχαν αγοράσει από τους Τούρκους) διεκδικούσαν δικαιώματα πλήρους κυριότητας. Παράλληλα, οι καλλιεργητές αγρότες-κολίγοι διεκδικούσαν το δικαίωμα παραμονής και εργασίας στη γη που καλλιεργούσαν οι πατέρες τους. Η διαμάχη μεταξύ γαιοκτημόνων και κολίγων και το «αγροτικό ζήτημα» σφράγισαν την ιστορία της Ελλάδας για πάνω από 40 χρόνια. Αγροτικές κινητοποιήσεις και εξεγέρσεις συντάραξαν τη χώρα, ενώ οι κυβερνήσεις αλλά και τα δικαστήρια αδυνατούσαν να δώσουν λύσεις. Παρά τις διακρίσεις των κυβερνήσεων, το «αγροτικό ζήτημα» λύθηκε τελικά με την αγροτική μεταρρύθμιση του Ελευθέριου Βενιζέλου το 1922. Η ανάγκη αυτής της μεταρρύθμισης προέκυψε από την ανάγκη αγροτικής αποκατάστασης των Ελλήνων προσφύγων που ήρθαν στην Ελλάδα μετά τη Μικρασιατική καταστροφή.

Η αγροτική μεταρρύθμιση του 1922 ήταν εξαιρετικά ριζοσπαστική και καθιέρωσε οριστικά τη μικρή ιδιοκτησία ως τη βασική αγροτική μονάδα καλλιέργειας. Με ιστορική καθυστέρηση, ουσιαστικά κλείνει το αγροτικό ζήτημα που ανέδειξε ο 19ος αιώνας και στην Ελλάδα. Μεταξύ 1922 και 1938 διανεμήθηκαν 8,6 εκατ. στρέμματα που αντιστοιχούσαν το 35,5% της συνολικής καλλιεργήσιμης επιφάνειας του κράτους εκείνη την εποχή. Με κοινωνικούς και αναπτυξιακούς όρους η μεταρρύθμιση του 1922 τελικά σταθεροποίησε τις κοινωνικές σχέσεις στην ύπαιθρο, αύξησε το ενδιαφέρον και την παραγωγικότητα του ιδιοκτήτη-καλλιεργητή και συνέβαλε στην αγροτική ανάπτυξη. Μακροπρόθεσμα, ωστόσο, ο μικρός αγροτικός κλήρος έθετε περιρριμίες στην εφαρμογή σύγχρονων μεθόδων καλλιέργειας (εκμηχάνιση κ.λπ.) και στην παραγωγή γεωργικού πλεονάσματος.

Στρεφόμενοι τώρα στο δεύτερο θέμα, αυτό της εσωτερικής αγοράς, πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι στην Ελλάδα του 19ου αιώνα τα στοιχεία και οι επιμέρους θεσμοί που συγκροτούν την έννοια της εσωτερικής αγοράς ήταν μερικός έως ανεπαρκώς διαμορφωμένοι. Ωστόσο, ο αστικός εκσυγχρονισμός της οικονομίας προϋποθέτει και έχει ανάγκη την ενιαία, εσωτερική, εθνική αγορά. Η τελευταία αποδεικνύεται σε βασικό θεσμικό όρο της εκβιομηχάνισης, της σύγχρονης οικονομικής ανάπτυξης, της εμπέδωσης και επέκτασης του καπιταλιστικού συστήματος συνολικά. Η καθυστερημένη συγκρότηση μιας εσωτερικής αγοράς στην Ελλάδα έθετε περιορισμούς και εμπόδια στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας.

Πρώτα απ' όλα, η δυναμική ζήτηση για βιομηχανικά προϊόντα περιοριζόταν από τον μικρό πληθυσμό της χώρας. Η Ελλάδα του 1850 δεν συγκέντρωνε πάνω από 1 εκατ. κατοίκους. Το 1900 μόλις έφθανε τα 2,5 εκατομμύρια. Την ίδια περίοδο ο πληθυσμός των πλέον οικονομικά προηγμένων βιομηχανικών κρατών ξεκινούσε από τα 20 και έφθανε τα 50 εκατ. κατοίκους (Σακελλαρόπουλος, 1994, σ. 303). Παράλληλα, η εκτεταμένη οικονομία της αυτοκατανάλωσης που κυριαρχούσε στον αγροτικό χώρο καθώς και τα παρωχημένα αναπτυξιακά φορολογικά συστήματα που επικρατούσαν καθήλωναν ή μείωναν το διαθέσιμο εισόδημα των αγροτών για την αγορά βιομηχανικών προϊόντων (Σακελλαρόπουλος, 1994, σ. 305 κ.ε.). Εσωτερικές τελωνειακές ζώνες με ποσοδονική επιβάρυνση των διερχόμενων εμπο-

ρευμάτων από τους δήμιους, τα λεγόμενα "διαπύλια τέλη", έθεταν εμπόδια στην ελεύθερη κυκλοφορία των εμπορευμάτων, διαχωρίζαν τους παραγωγείς και κατανάλωτες, διαφοροποιούσαν αισθητά τις τιμές των εμπορευμάτων στις διάφορες πόλεις και έτσι λειτουργούσαν ως αντικίνητρο στην ανάπτυξη υγιών, εθνικών βιομηχανιών.

Η αργή ενοποίηση της εσωτερικής αγοράς καταφαινεται και από την εξέλιξη του εσωτερικού συγκοινωνιακού δικτύου. Μολονότι το γεωφυσικό περιβάλλον της Ελλάδας, τα μεγάλα λιμάνια και οι θαλάσσιες μεταφορές συνέδεαν παραδοσιακά τα σημαντικότερα παραγωγικά κέντρα της χώρας μεταξύ τους, η έλλειψη ενός επαρκούς οδικού και σιδηροδρομικού δικτύου παρέμενε σημαντικό παράγοντα οικονομικής καθυστέρησης. Το 1830 η χώρα διέθετε μόλις 13 χιλιόμετρα αμαξοδρόμους, το 1872 έφθασαν τα 500 και το 1892 τα 3.300 χιλιόμετρα περίπου. Η καταπολέμηση της ληστείας, ο έλεγχος των επαρχιών, τα ψευδοδικαστικά κριτήρια, η κακή ποιότητα συντήρησης ήταν ορισμένοι λόγοι που το εσωτερικό συγκοινωνιακό δίκτυο δεν ανταποκρινόταν στις ανάγκες της εποχής (Δερτιλής, 2006, σ. 675). Εξωοικονομικές αιτίες, πρωτίστως στρατιωτικοί λόγοι, υπαγόρευαν και την κατασκευή των σιδηροδρόμων. Ως γνωστό, η κατασκευή των σιδηροδρόμων αποτέλεσε έμμεσο και άμεσο βασικό μοχλό ανάπτυξης των χωρών της Δ. Ευρώπης. Το 1883, όμως, η Ελλάδα διέθετε μόλις 22, το 1897, 870 και το 1903 1.132 χιλιόμετρα σιδηροδρόμου. Το 1900 το χιλιόμετρο μήκος του δικτύου ανά κάτοικο στην Ελλάδα ήταν 2,5 φορές μικρότερο από αυτό της Γαλλίας. Η σύγχρονη έρευνα συμφωνεί ότι παρά τα όποια οφέλη, οι σιδηροδρόμοι δεν χρησιμοποιήθηκαν και δεν ήταν δυνατό να χρησιμοποιηθούν ως εργαλείο της εκβιομηχάνισης όπως συνέβη σε άλλες χώρες, ενώ απορρόφησαν σημαντικούς πόρους από τον κρατικό προϋπολογισμό και συνέβαλαν στη διόγκωση του δημόσιου χρέους και την πτώχευση του 1893 (Παπαγιαννάκης, 1982· Δερτιλής, 2006).

Τέλος μία σημαντική πτυχή στη συζήτηση για τη δημιουργία της εσωτερικής αγοράς τον 19ο αιώνα στην Ελλάδα έχει να κάνει με την προστασία της από τον εξωτερικό ανταγωνισμό. Με εξαίρεση τη Μεγάλη Βρετανία που προηγήθηκε και δεν είχε ανάγκη το όπλο της προστασίας, οι υπόλοιπες χώρες της Δ. Ευρώπης χρησιμοποίησαν περιο-

οότερο ή λιγότερο το όπλο της δασμολογικής προστασίας για να αντιμετωπίσουν τον αγγλικό ανταγωνισμό και να προωθήσουν την εθνική, βιομηχανική τους ανάπτυξη. Καθ' όλο τον 19ο αιώνα στην Ελλάδα δεν αναπτύχθηκε κάποιο αξιόλογο προστατευτικό πνεύμα και πρακτική. Με εξαίρεση ορισμένες περιόδους έως το 1857, ή συγκυριών σιτοδείας, ο οικονομικός φιλελευθερισμός αντιπροσώπευε την κυρίαρχη ιδεολογία στην Ελλάδα, ενώ η δασμολογική πολιτική υπάκουε σε ταμειακά κυρίως κίνητρα. Η μεταρρύθμιση του Τρικούπη το 1884 μονόπτι εισήγαγε προστατευτικές ρυθμίσεις, δεν διέρρηξε το κυρίαρχο πλαίσιο του φιλελευθερισμού και του ταμειακού προσανατολισμού. Η αλλαγή του διεθνούς οικονομικού κλίματος, η οικονομική κρίση και ο εντεινόμενος ανταγωνισμός των ευρωπαϊκών εθνών στα τέλη του αιώνα δεν επέτρεψαν να εκπληρωθούν με σαφήνεια προς το εξωτερικό και το εσωτερικό τα όποια πλεονεκτήματα της νέας δασμολογικής προστασίας. Σε κάθε περίπτωση ήταν εξαιρετικά αργά για την υιοθέτηση τέτοιων εργαλείων αφού όλα τα έθνη χρησιμοποιούσαν τις ίδιες πολιτικές για να εξυπηρετήσουν τους ίδιους στόχους: δηλαδή να προστατεύσουν τη βιομηχανία τους (Σακελλαρόπουλος, 1994).

Η Ελλάδα του 19ου αιώνα παρέμεινε μία μικρή, αγροτική και οικονομικά-κοινωνικά καθυστερημένη χώρα στην άμεση περιφέρεια της Δ. Ευρώπης. Μιας Ευρώπης όπου ξεδιπλώνόταν η βιομηχανική επανάσταση και το νέο σύστημα του καπιταλισμού εισερχόταν στα τέλη του αιώνα στο μονοπωλιακό και επεκτατικό του στάδιο. Το οθωμανικό παρελθόν με τις αναχρονιστικές παραγωγικές, κοινωνικές και πολιτικές δομές και το «συστημικό» παρόν με τον εξωτερικό ανταγωνισμό και τη δυναμικότητα των νέων βιομηχανικών εθνών, δημιούργησαν στο νεαρό ελληνικό κράτος μία πολύ αδύνατη αφετηρία και άνισες συνθήκες για να πετύχει το βιομηχανικό του μέλλον. Η αδυναμία «ανεύρεσης» από τους ερευνητές-ιστορικούς, παλαιούς και νέους, μιας «εθνικής αστικής τάξης» που θα διεκδικούσε τον ιστορικό της ρόλο με όρους βιομηχανικής ανάπτυξης, αποτέλεσε για μία μεγάλην περίοδο την πλέον διαδεδομένη εξήγηση για την καθυστερημένη διαμόρφωση του ελληνικού καπιταλισμού. Επιθυμούμε να κλείσουμε αυτό το σύντομο κεφάλαιο με δύο ερμηνευτικές υποθέσεις. Η πρώτη αφορά στις αιτίες της βιομηχανικής υπανάπτυξης και η δεύτερη σχετίζεται με την ύπαρξη ή όχι μιας πολιτικής ελίτ που θα μπο-

ρούσε να συμπληρώσει με αντίστοιχες πολιτικές το αναπτυξιακό χάσμα και την οικονομική καθυστέρηση.

Σε σύγκριση με τις μονοδιάστατες ερμηνείες του παρελθόντος, η επιστημονική συζήτηση και έρευνα για τις αιτίες της βιομηχανικής υπανάπτυξης της Ελλάδας κατά τον 19ο αιώνα έχει αναδείξει πολλές οπτικές και προσεγγίσεις που καταλήγουν σε συμπληρωματικές υποθέσεις εργασίας. Θα αναφερθούμε σε τρεις από αυτές. Η πρώτη που γίνεται από την οπτική του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος, τονίζει ότι η Ελλάδα με την προσχώρησή της στο ελεύθερο εμπόριο εντάσσεται με όρους ανισότιμους στον διεθνή καταμερισμό εργασίας ως χώρα εξαγωγής αγροτικών πρώτων υλών και ορυκτών και εισαγωγής βιομηχανικών προϊόντων. Η ανισότιμη συμμετοχή της αναπαράγει μία διαρκώς ανανεούμενη οικονομική, τεχνολογική και πολιτική εξάρτηση από τις χώρες του κέντρου. Η εθνική βιομηχανική ανάπτυξη με όρους βιομηχανικής επανάστασης όπως στη Δ. Ευρώπη γίνεται έτσι αδύνατη. Η δεύτερη προσέγγιση εξετάζει την ύπαρξη ή μη κεφαλαίων και κεφαλαιούχων στην Ελλάδα που θα αναλάμβαναν το ρίσκο των μαζικών επενδύσεων κεφαλαίου και θα δρομολογούσαν μία βιομηχανική ανάπτυξη. Ενώ διαπιστώνεται η ύπαρξη κεφαλαίων υπογραμμίζεται ότι η επενδυτική στρατηγική των κεφαλαίων ελληνικής προέλευσης του εξωτερικού (έμποροι, εφοπλιστές) δεν ταυτίζεται με τους στόχους μιας εθνικής ανάπτυξης καθώς διαπιστώνεται αδυναμία και απροθυμία των ιδιωτικών κεφαλαίων να επενδύσουν σε αμφίβολης επιτυχίας επιχειρήσεις, σε τομείς άγνωστους και με σαφώς μικρότερα περιθώρια κέρδους. Οι όποιες επενδύσεις έγιναν στον τραπεζικό-πιστωτικό τομέα είχαν περιορισμένα αποτελέσματα ή απέτυχαν. Για τα κεφάλαια δε, που ίσως υπήρχαν ή σχηματίστηκαν στο εσωτερικό της χώρας, υπογραμμίζεται η ανεπάρκειά τους, η έλλειψη βιοτεχνικής παράδοσης και εμπειρίας. Μία τρίτη άποψη, τέλος, υποστηρίζει ότι, συμπληρωματικά με τις δύο προηγούμενες, πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι η απροθυμία επένδυσης ελληνικών κεφαλαίων προέλευσης εξωτερικού ή εσωτερικού πρέπει να αποδοθεί στην έλλειψη ενός θεσμικού αναπτυξιακού καθεστώτος που θα ενθάρρυνε και θα παρακινούσε τις επενδύσεις.

Το αναπτυξιακό θεσμικό πλαίσιο είναι συνάρτηση της εσωτερικής αγοράς και ενός ευνοϊκού καθεστώτος συσσώρευσης του κεφα-

λαίου. Για την απουσία μιας δυνατής και ενιαίας εσωτερικής αγοράς μιλήσαμε παραπάνω. Η θεσμική έλλειψη του δεύτερου καταφαίνεται. *Πρώτον*, στην τυπική και όχι πραγματική λειτουργία των κανόνων του ελεύθερου ανταγωνισμού καθώς με τα προσκόμματα και τα εμπόδια που έφερνε η διοίκηση στην ίδρυση νέων επιχειρήσεων απείρεπε τις επενδύσεις. *Δεύτερον*, στη μη-προστασία της βιομηχανικής πνευματικής ιδιοκτησίας και του εμπορικού σήματος. *Τρίτον*, στην ανασφάλεια και αστάθεια των συναλλαγών που προκαλούσαν η εξάλωση της εγκληματικότητας και της ανομίας μέχρι και τις αρχές του 20ού αιώνα (Σακελλαρόπουλος, 2006).

Από την άλλη, η έρευνα επιβεβαιώνει και την απουσία ισχυρών πολιτικών ελίτ που θα ήταν σε θέση να αναπληρώσουν και να καλύψουν με γρήγορο βηματισμό αυτή την ιστορική καθυστέρηση και να αντιμετωπίσουν με όρους ισότητας το παγκόσμιο οικονομικό σύστημα – ακριβώς όπως συνέβη σε ορισμένους *latecomers* της βιομηχανικής ανάπτυξης που χρησιμοποιούσαν το συγκεντρωτικό και αυτοαρχικό κράτος ως εργαλείο για να επιτύχουν την εκβιομηχάνιση. Στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα, παρ' όλες τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες των Καποδίστρια, Όθωνα, Κουμουνδούρου, Τρικούπη, τούτο δεν έγινε δυνατό και καταφαίνεται στην καθυστερημένη υιοθέτηση αστικών θεσμών, όπως η διανομή της γης στους αγρότες, η εγκαθίδρυση μιας ουσιαστικής ελευθερίας των συναλλαγών και επένδυσης κεφαλαίων, η προστασία της βιομηχανικής ιδιοκτησίας, η εγκαθίδρυση καθεστώτος ασφάλειας για τις επιχειρήσεις, το εμπόριο και γενικότερα τη δημιουργία πλούτου, η μεταρρύθμιση της αναχρονιστικής, αντιαναπτυξιακής φορολογίας, η εξαίρεση των εμποδίων και προσκομμάτων στη λειτουργία μιας εσωτερικής αγοράς κ.ά. Η ολοκλήρωση αυτών των μεταρρυθμίσεων μόλις τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα υποδηλώνει έναν καθυστερημένο και ελλιπή εκσυγχρονισμό που στις βασικές του γραμμές αναπαράγεται καθ' όλο τον 20ό αιώνα.

Ωστόσο, η αδυναμία συγκρότησης μιας πολιτικής ελίτ, ανεξαρτήτως της μορφής που θα λάμβανε, με σκοπό να εκσυγχρονίσει οικονομικά τη χώρα, θα πρέπει να αναζητηθεί στον τρόπο και τη διαδικασία σχηματισμού του σύγχρονου ελληνικού κράτους-έθνους. Όχι μόνο η ίδρυση του νέου κράτους αλλά και η σταδιακή διαδικασία της εθνικής ενοποίησης με τις συνεχείς επεκτάσεις και πολέμους δημι-

ουργούσε προβλήματα αμοιούσης των αναχρονιστικών οθωμανικών δομών, θέτοντας παράλληλα τις ελληνικές πολιτικές ελίτ σε σχέσεις εξάρτησης από τις ξένες δυνάμεις, ενώ αποστερούσε την οικονομία από πολύτιμους πόρους. Είναι τελικά ο τρόπος και η διαδικασία της εθνικής ολοκλήρωσης που έθεσαν τους όρους του αδύνατου οικονομικού εκσυγχρονισμού έως και το 1922. Στην ελληνική περίπτωση η ανάγκη διατήρησης και συντήρησης του έθνους-κράτους από τις πολιτικές ελίτ λειτούργησε αντίστροφα από την ευρωπαϊκή εμπειρία καθώς δεν ενίσχυσε αλλά παρεμπόδισε τον οικονομικό εκσυγχρονισμό (Σακελλαρόπουλος, 1993, σσ. 242-246).

Βιβλιογραφία

- Αγριαντώνη, Χρ. (1986), *Οι Απαρχές της Εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα.
- Δεμαθιάς, Ζ., Καλαφάτης, Θ., Σακελλαρόπουλος, Θ. (1991), *Νομισματικές κρίσεις και η κρατική διαχείρισή τους στην Ελλάδα 1880-1930*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Δερπλής, Γ. (2006), *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, Αθήνα, Εστία.
- Καλαφάτης, Θ. (1987), *Αγορική πίστη και οικονομικός μετασχηματισμός στη Β. Πελοπόννησο. Αιγιάλεια τέλη 19ου αιώνα*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα.
- Παπαγιαννάκης, Λ. (1982), *Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ.
- Σακελλαρόπουλος, Θ. (2006), *Θεσμικός Μετασχηματισμός και Οικονομική Ανάπτυξη: Κράτος και Οικονομία στην Ελλάδα*, Αθήνα, εκδ. Διόνικος (Β' έκδοση), Αθήνα (εκδόσεις Εξάντας, Α' έκδοση 1991).
- Σακελλαρόπουλος, Θ. (1994α), *Οι Κρίσεις στην Ελλάδα, 1830-1857: Οικονομικές, Κοινωνικές και Πολιτικές Όψεις*, τόμ. Α' 1830-1845, Αθήνα, εκδόσεις Κριτική.
- Σακελλαρόπουλος, Θ. (1994β), *Οι Κρίσεις στην Ελλάδα, 1830-1857: Οικονομικές, Κοινωνικές και Πολιτικές Όψεις*, τόμ. Β' 1845-1857, Αθήνα, εκδόσεις Κριτική.
- Σακελλαρόπουλος, Θ. (1993), «Κράτος και Οικονομία στην Ελλάδα, μία Ιστορική Τυπολογία», στο Θ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Νεοελληνική Κοινωνία: Ιστορικές και Κριτικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα, σσ. 190-246.

Το αγροτικό ζήτημα: Εθνικές γαίες, φυτείες
και αρόσιμες καλλιέργειες κατά το β' μισό του 19ου αιώνα
Θανάσης Κалаφάτης

Η ανάπτυξη του αγροτικού τομέα στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται κυρίως από την ανάπτυξη των φυτειών και συγκεκριμένα των σταφιδοφυτειών. Πρόκειται για μια ανάπτυξη εκτατικού χαρακτήρα που γίνεται σε βάρος των αρόσιμων καλλιεργειών. Η ανάπτυξη αυτή είναι συνδεδεμένη με την κυριαρχία της απλής εμπορευματικής παραγωγής ολοένα σε μεγαλύτερες ζώνες του συνολικού αγροτικού τομέα και την υπαγωγή της γεωργίας στις λειτουργίες του εμπορικού κεφαλαίου. Δηλαδή, μέσω της σταφιδικής επέκτασης ενισχύεται τώρα το πιο δυναμικό στοιχείο της απλής εμπορευματικής παραγωγής, οι εξαγωγικές καλλιέργειες σε σχέση με το ασθενέστερο, την παραγωγή σιτηρών προορισμένη για την εσωτερική κατανάλωση¹. Η ραγδαία ανάπτυξη του μονοεξαγωγικού μοντέλου της ελληνικής οικονομίας δεν μπορεί να απομονωθεί από την κυριαρχία της «μικρής ιδιοκτησίας» σε μεγάλο μέρος του ελληνικού αγροτικού χώρου, που επιβάλλεται με την αγροτική μεταρρύθμιση του 1871. Πρόκειται για την πιο σημαντική κρατική παρέμβαση που έρχεται να προωθήσει παραπέρα την εμπορευματοποίηση της αγροτικής οικονομίας. Η παρέμβαση του κράτους για την ομαλή διασφάλιση της λειτουργίας του μονοεξαγωγικού μοντέλου της ελληνικής οικονομίας σπείνεται κυρίως στις περιόδους κρίσης της σταφιδοπαραγωγής και του σταφιδεμπορίου. Ιδιαίτερος σταθμός είναι η περίοδος 1893-1905. Η κρίση αυτή αποτελεί πεδίο δοκιμής και εφαρμογής οικονομικών πολιτικών.

Ταυτόχρονα οι αρόσιμες καλλιέργειες με τη χαμηλή παραγωγικότητά τους συνιστούν ένα τεράστιο πρόβλημα για την οικονομική πολιτική του κράτους, καθώς μεγάλο μέρος των εισοδημάτων πηγάνει για την αγορά σιτηρών. Η χώρα δεν μπόρεσε να λύσει το πρόβλημα της σιτάρεκτας παρά στο τέλος του 20ού αιώνα. Οι διάφοροι εμπορικοί αποκλεισμοί, η μείωση του διεθνούς εμπορίου, οι πολεμικές συρράξεις ωθούνταν πολλές φορές τους

1. Γ. Μηλιός, *Ο Ελληνικός Κοινωνικός Σχηματισμός*, Εξάντας, Αθήνα, 1988, σ. 224.